Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл август 25 суббота № 194 (14394)

1925 чылда үнделеттинген

Өртээ 3 коп.

Эрзинде «Чаа орук» совхозтуң сигенчилери, малчыннар болгаш механизаторлар малга четчир чемнерни белеткээр дээш соолгу үеде бүгү күштү олче угландырып турар.

Ажыл-агыйның хоочун механизатору Товариштай Балчимаевич Отсур чыл санында мал чеми белеткээр ажылдарга идепкейлиг киржип, кышкы үеде ыракта чурттап турар малчыннарга чугула херек үүлдерни чедиреринге улуг үлүүн киирип келген. Хоочун механизатор бо хүннерде совхозтуң суггаттыг шөлүнде үнген сигенни ажаал алыр дээш шалыпкын ажылдап турар.

Ол-ла ажыл-агыйның мурнакчы малчыннарының бирээзи Даш-оол Иргитович Седий бо хүннерде чаш хураганга бээр эки шынарлыг сигенни кезер дээш кызымак ажылдап турар. Малчын эрткен кыштаглаашкынның түүнелинде районнуң малчыннарының аразында социалистиг чарышка киришкеш, 100 хойга онааштыр 92 хураганны камгалап алган болгаш бир хойдан-на 1,8 кг. дүктү кыргын алгаш, күрүнеге дужааган. Ооң ажылга идегелдиг дузалакчызы — өөнүң херээжен ээзи Ямаа Шараповна хойларын семиртип алыр дээш чай эгезинде-ле ырак чайлагже үндүре берген.

Хойжу Д. И. Седий ам хоюнуң кажаазында 10 тонна өдекти белеткеп алган болгаш 15 тонна сиген кезер планының барык чартыын кылып күүседип алган, холу улам дыңзыг ажылдап турар.

ЧУРУКТАРДА: хоочун механизатор Т. Б. Отсур болгаш малчын Д. И. Седий.

Виктор КАРА-САЛДЫҢ фотолары.

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң шиитпирлерин боттандырар талазы-биле партия организацияларының ажыл-херектериниң программазын ажылдап кылыр талазы-биле

СҮМЕЛЕР

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң болгаш РСФСР-ниң [illegible] Тургузукчу съездизиниң шиитпирлерин, ооң ажыл-херектериниң программазының төлевилелин политиктиг байдалдың боттуг үнелээшкинин, ниитилелдиң болгаш партияның күжүн каттыштырар талазы-биле идепкейлиг ажылдын эргежок чугулазын барымдаалааш, партияның республика организациязы бодунуң ажыл-чорудулгазын ажылчын аңгының, тараачының болгаш интеллигенцияның, күш-ажылчы бүгү чонуун эрге-ажыктарын илередиринче болгаш камгалаарынче угландырбышаан, организакчы болгаш политиктиг ажылдың утка-шынарын, стилин, хевирлерин болгаш методтарын шиитпирлиг чаартыры дээш, партийжи массаларның эрге-ажыктарын херек кырында хандырары дээш туржуп турар.

СЭКП-ниң XXVIII съездизинин, РСФСР-ниң КП-ниң Тургузукчу съездизиниң шиитпирлерин херек кырында боттандырар талазы-биле **ажыл-херектериң тодаргай программазын ажылдап кылырынче** бүгү партия организациялары соңгаарлатпайн кирери чугула.

Съездиниң хүлээп алган документилеринге даянмышаан, ниити сорулгаларны болгаш тодаргай байдалдарда ажыглаттынар үүлдерни барымдаалавышаан, социал-экономиктиг, угаанбодал-культура хөгжүлдезиниң айтырыгларын шиитпирлээринге дээштиг салдар чедирериниң оруктарын болгаш аргаларын бодавышаан, партия организациязы бүрүзү **ажылдың кол угланышкыннарын шилип алыр ужурлуг.** Партияның массалар-биле харылзаазын быжыглаары, аңаа идепкейлиг ажылы дээш боттарының харыысалгазын коммунистериң медерел билириниң талазы-биле, хамааты чөпшээрежилгениң байдалын тургузар, экономикада, культурада, социал-мөзүшынар адырында кризистиг байдалдарны ажып эртериниң эргежок чугула хемчеглерин ажылдап кылыр болгаш херек кырында боттандырар талазы-биле **бирги ээлчегдеги эчис сорулгаларны болгаш кылыр үүлдерин тускайлаар.**

Бис бодаарывыска, ажыл-херектиң программазының утка-шынары кандыг болур ужурлугул, олче кичээнгей салыр херек.

Программага **партияның ниитки амыдыралын, партия организацияларының партийжи-организастыг болгаш кадр ажылын** «Гуманныг, демократтыг социализмче» деп Программныг медеглелге база СЭКП-ниң чаа Уставынга үндезилеп эде тургузар талазы-биле хемчеглерни көөрү чугула. Партияга хүлээп алыышкынның болгаш СЭКП-ден үнүп турарының фактыларының, партияның адаккы звенозунуң массаларга салдарын күштелдиринин, ажылчын аңгы-биле, тараачын-биле, интеллигенция-биле харылзааның быжыглаарының, оларның эрге-ажыктарын камгалаарының айтырыгларынга тодаргай туруштарны тывар. Девискээрлериң партия организацияларының ажылын дыка экижидер, чурттап турар чериниң аайы-биле чонуң аңгы-аңгы кезектеринге оларның салдарын күштелдирерин хандырар.

Кол кичээнгейни партияның иштики амыдыралын демократчыдарынга, партийжи массаның эрге-чагыргазын, программаларны болгаш шиитпирлерни ажылдап кылырынга болгаш боттандырарынга, партияның удуртукчу органнарын хевирлеп тургузарыга, партийжи кадрларны шилиринге болгаш хуваарынга, ажылга ажык-чарлыг болгаш чажыт чок чорукту хандырарынга партия организацияларының бүгү коммунистериң киржилгезинче онза кичээнгейни угландырар.

Күрүнеин, ажыл-агыйның, хөй-ниити ажыл-чорудулганың тодаргай участокторынче коммунистери болгаш партия кежигүнү эвестерии сүмелээр деп СЭКП Уставында берген эргелерни практиктиг ажылга ажыглаарын партия комитеттери болгаш партия организациялары көөр. Политиктиг методтар-биле ажылдап турган, оларны чогуур албандужаалга соңгуурунга азы томуйлаарынга идиг бээр, оларга дузаны көргүзер.

Бодунуң хүн бүрүдеги ажыл-чорудулгазынга дыңнангыр, шалыпкын болгаш туруштут болур, ниитилел чорудулгазындан хожудавас, харын-даа болуушкуннарны мурнай эскерип, оларга политиктиг үнелелди бээр, хөй-ниитиниң саналоналын шын хевирлеп тургузар.

Ажыл-херектериң программазын тодарадып тура, идеологиял ажылының элээн ажыктыг чепсек-херекселдерин, хевирлерин болгаш методтарын дилеп тывары чугула. Партияның политиказын тайылбырларын, кижилерге идейлиг бүзүрелди тургузарын, ниитилелде болуп турар үүлдерни шын билирин, амыдыралдың бүгү талаларында чугула сорулгаларны шиитпирлээринге ажылчы чоннуң идепкейлиг киржилгезин хевирлеп тургузарын ооң төвүнге киирер. Ону чурттакчы чоннуң аңгы-аңгы категорияларының негелделерин болгаш эрге-ажыктарын, ылангыя оларның чурттап турар черин барымдаалаш ону чорудары, кижи бүрүзүнге чедери чугула.

Кол кичээнгейни угаанбодал адырынче, чоннуң культуразының болгаш билиг-мергежилинин деңнелин бедидеринче угландырар. Бо бүгү ажылдарның экономиктиг, социал-культура хөгжүлдезиниң амгы болгаш келир үедеги негелдезинге, ол сорулгага интеллектуалдыг, кадр аргаларын улгаттырарынга дүгжүп турарын партия комитеттери, партия эге организациялары барымдаалаар ужурлуг.

Бистиң дузавыс республикада чурттап турар бүгү улустарның тускайлаң чоруун болгаш культуразының ден болурун хандырарынга, оларның хостуг кады ажылдажылгазынга болгаш боттоттарын байлакшыдарынга, тыва-орус, орус-тыва ийи дылды хөгжүдеринге, өске дылдарның хостуг ажыглаттынарынга идиг бээр ужурлуг.

Партия организациялары, бүгү коммунистер **хоойлуну болгаш корум-чурумну быжыглаар, кем-херек үүлгедир чоруктарны соксадыр талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылырынга болгаш боттандырарынга идепкейлиг киржир,** байдалды чогумчалыг болдурар талазы-биле хүн бүрүнүң дээштиг ажылын организастаарынга идиг бээр ужурлуг. Кем-херек үүлгедир чоруктарны болдурбас болгаш чайладыр, хамааты-ларның ат-алдарын, төлептиг мөзүзүн болгаш амыдыралын идегелдиг камгалаарын хандырар талазы-биле дээштиг ажыл дээш эрге-хоойлу камгалаар органнарда ажылдап турар коммунистериң харыысалгазын бедидерин көөр. Чижеҥ садыг кылыр, араганы боду белеткээр, арагалаар чоруктар-биле, алкоголизм болгаш наркомания-биле демиселди күштелдирер талазы-биле соңгаарлаттынмас хемчеглерни боттандырарынга дузалаар, ол үүлүдериң уржуундан аар, онза айыылдыг кем-херек үүлгедиишкиннери болуп турар.

Хөй-ниитиге удур угланган илерээшкиннерни болдуруп турар социал-экономиктиг байдалдарны ажып эртеринге, чоннуң ажыл-биле хандыртынмаан кезиин ажылга кииринге идепкейлиг идигни бээр. Кем-херек үүлгедиишкининге удур демиселге күш-ажылчы коллективтерни, хөй-ниитини калбаа-биле кииришкирер, хоорайларга, чурттакчылыг черлерге хөй-ниитиниң чогуур корум-чурумун тургузар херекке хоойлу-дүрүм камгалаар органнар-биле оларның харылзаазын быжыглаар.

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң **«Демократтыг национал политика — эки тураның эвилелинче, улустар аразынга тайбынче болгаш чөпшээрежилгеже орук»** деп Резолюциязын күүседир талазы-биле боттуг сорулгаларны партия комитеттери болгаш организациялары тодаргайлаар. Националдар аразының харылзааларын чогумчалыг болдурар тываларның, орустарның, республиканың бүгү чонунуң эп-найыралын быжыглаар, оларны сырый каттыштырар талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглерни ажылдап кылыр болгаш хүлээп алыр. Сарыылдыг чорукка, бот-боттарын хүндүлежиринге, чөпшээрежилгеге болгаш националдар аразының харылзаа культуразынга кижилерни организас-политиктиг, идеологтуг бүгү-ле аргалар-биле кижизидер. Янзы-бүрү националдарның кижилериниң аразынга башкаланыышкынны база идегешпес чорукту тывылдырып турар чылдагааннарны болгаш байдалдарны (кадр политиказында хажыдыышкыннарны, социал чөптүг чоруктуң принципте-риниң үрээшкиннерин, чоннуң культуразынга, дылынга, чаңчылдарынга болгаш чаңчыккан амыдырал байдалдарынга хамаарыштыр кичээнгей чок көрүүшкүнү болгаш оон-даа өске үүлдерни) совет, ажыл-агый органнары-биле, хөй-ниити, күш-ажылчы коллективтер-биле сырый демнежип алгаш чайладыр. Национализчи болгаш шовинисчи илерээшкиннерниң кандыг-даа фактыларын принципиалдыг шыңгыы ёзу-биле көөр. Орус дылдыг чоннуң республикадан үнүп чоруурун болдурбас талазы-биле бүгү хемчеглерни алыр.

Аныяктар-биле ажылды экижидериниң социал программазын партия организация бүрүзү ажылдап кылыр болгаш боттандырар. Аныяктарга хамаарыштыр политиканы күрүне органнарының ажылдап кылырынга база боттандырарынга партия организацияларының болгаш коммунистериң киржириниң аргазы-биле, ол ышкаш аныяктар-биле оларның дорт ажылдаарының шугуму-биле партияның аныяктарга хамаарыштыр политиказы боттанган турар ужурлуг деп СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң айтыышкынын аныяктар-биле ажылды экижидериниң социал программазын ажылдап кылырда база ону боттандырарда барымдаалап көөр. Аныяк салгакчыларның идей-политиктиг болгаш мөзү-шынар кижизидилгезин партия организациялары идепкейлиг боттандырар. Аныяк кижилериниң социал камгалалдыының болгаш оларга дузалаарының системазын тургузарын чедип алыр, аныяк инвалидтерни эмнээринче, оларга бүгү талалыг дузалаарынче, бичин уругларга болгаш аныяктарга бараанларны бүдүрерин, оларның күзелин барымдаалап чурталга бажыңнарын тударын калбартырынче, аныяктарның чурталга комплекизин хөгжүдеринче, аныяк өг-бүлелерни деткиринче онза кичээнгейни угландырар. **Күш-ажылга бичин уругларны кижизидип белеткээрин, аныяктарны ажылга киирерин, ажыл-биле хандырарын практиктиг эң не чугула сорулга деп саналаар.** Аныяктар-биле ажылды экижидериниң программаларын партия болгаш комсомол организацияларының каттышкан хуралдарынга, партия база комсомол комитеттериниң каттышкан пленумнарынга чугаалажып көөрү черле үүлдүг болур. Аныяктар-биле ажыл чорудар айтырыглар талазы-биле партия комитеттериниң комиссияларын тургузар.

Херээженнер ортузунга ажылды күштелдирер, оларның күш-ажылының болгаш амыдыралының байдалдарын, иелериниң база бичин чаштар камгалалын үндезини-биле экижидер, ниитилел-политиктиг амыдыралга оларның киржилгезин улам калбартыр, херээженнер организацияларын деткиир база быжыглаар талазы-биле хемчеглерни ажылдаарының программазынга айтыр.

Улус депутаттарының Советтериниң бүрүн эрге-чагыргазының бадыткаттынар чорудулгазынга бүгү талалыг идигни бээрин эң чугула политиктиг сорулга кылдыр санаар. Партия комитеттери болгаш организациялары Советтер-биле херек кырында дем каттыштырып ажылдаарын боттарының ажыл программаларынга айтыр болгаш экижидер, амыдыралдың бүгү адырларынга ажыктыг шапкын ажыл-чорудулгаже оларның дүргеи шилчип киреринге идигни бээр.

Социал чорудулгаларга идигни бербишаан, Совет эрге-чагырга органнарының шиитпирлерин боттандырар талазы-биле коммунистериниң болгаш партия кежигүнү эвестериниң күжениишкиннерин идепкейжидери база деткиири, депутаттар боттарының округтарынга ажылдаарынга, эргелериң болгаш хүлээлгелерин күүседиринге дузалаары база деткиири, а ол ышкаш муруңга оларның харыысалгазын бүгү тала-биле күштелдирери чугула.

Ниитилел-политиктиг, социал-экономиктиг, культура хөгжүлдезиниң эң чугула айтырыгларының талазы-биле бодунуң туруштарын партия организациялары тодаргайлаар, СЭКП Уставында көрдүнген эргезинге дүүштүр инициативаны көдүрүп, улус депутаттарының Советтеринге саналдарны киирер ужурлуг.

Ажылчыннарның, тараачыннарның, интеллигенцияның, аныяктарның ортузунда тургустунуп келген **хөй-ниитиниң бүгү шимчээшкиннери-биле, организацияларыбыле чогумчалыг ажылдаарының, салдар чедиреринин болгаш киржилгениң хевирлерин тодаргайлаар херек.** Кижилериниң күш-ажылының, амыдыралының байдалдарын экижидер, оларны сырый каттыштырар, сагылга-чурумну болгаш корум-чурумну быжыглаар, амыдыралдың янзы-бүрү адырларында четпестерни чайладыр талазы-биле оларның инициативазын деткиир.

Башкартынар рынок харылзааларынче шилчиринге болгаш чоннуң социал камгалалының талазы-биле хемчеглериниң комплекизин ажылдап кылырынга бүгү талалыг идигни бээрин — партия организацияларының төп сорулгаларының бирээзи.

Бүдүрүлгелерни, күш-ажылчы коллективтерни башкартынар экономикаже үеча-далар аайы-биле шилчиде-рин белеткээр талазы-биле ылап бодаттынган хемчеглерни боттандырарынга идигни партия комитеттери болгаш организациялары бээр, бүдүрүлгениң ажыктыын бедидеринче, ажылчы чоннуң эрге-ажыынга дүүшкен инициативаны, тывынгыр-кылынгыр чорукту хөгжүдеринче ҳгланган бүгү эгелээшкиннерге хөй-ниитичи деткимчени көргүзер ужурлуг.

Экономиканың таарымчалыг структ̂разын хевирлеп тургузарынга, өнчүнүң база ажыл-агый чорудулгазының хоойлу ёзугаар деңгеэзи база маргылдаалыы хандыртынып турар, кижини кижи дарлаар чорукту болдурбас акционерлиг фирмаларны, арендалыг коллективтерни, кооперативтерни организастаарынга киржир. Болдуна берип болур таарымча чок үүлдериниң салдарындан чурттакчы чоннуң социал камгалалының хемчеглериң ажылдап кылырынга, ажылдакчыларның ажыл-биле хандыртынганын, ажылга киирин база профессионал билиг бедидерин хандырып турар дээштиг механизмни тургузарынга идепкейлиг салдар чедиреринин чугулалап көөр. Ажылчы чонга, бүгү чурттакчы чонга рынок хамаарылгаларын хүлээп көөр талазы-биле

(Төнчүзү 2-ги арыында).

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң шиитпирлерин боттандырар талазы-биле бирги ээлчеглиг пропагандисчи база организастыг хемчеглериниң планын, ажыл-херектериниң программазын ажылдап кылыр талазы-биле сүмелер дугайында

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң пленумунуң

ДОКТААЛЫ

1. Республика комитединиң бюрозу, СЭКП хооркому, райкомнар, парткомнар, партия эге организациялары СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң шиитпирлерин пропагандалаар болгаш боттандырар талазы-биле идепкейлиг ажылды партия организацияларынга, күш-ажылчы коллективтерге, чоннуң чурттап турар черлериниң аайы-биле чорудар.

2. Бирги ээлчеглиг пропагандисчи база организастыг хемчеглериниң планын, партия организацияларының ажыл-чорудулгазының программазын ажылдап кылырының талазы-биле сүмелерни деткиир (кошкан).

СЭКП хооркому, райкомнар, партия эге организациялары ажыл-чорудулганың программазын август—сентябрь айларның дургузунда бүгү коммунистериң идепкейлиг киржилгези-биле ажылдап кылырын хандырар. СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң шиитпирлерин боттандырар талазы-биле республиканың партия организациязының ажыл-чорудулгазының программазын ажылдап кылырынга боттуг саналдарны киирер.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 1990 чылдың август 9-та доктаалының дугайында

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Президентизиниң

ЧАРЛЫЫ

«РСФСР-ниң суверенитединиң экономиктиг үндезинин камгалаар дугайында» доктаалды РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиуму хүлээп алган. Чамдык бараннарны садар талазыбыле даштыкы экономиктиг болгаш эвилел-республика дутуржулгаларын күш чок деп ол документиде чарлаан, чурттун алдын акша курлавырларын, стратегтиг өске-даа курлавырларын республиканың Министрлер Чөвүлелиниң контролюнга алырының оралдажыышкыны кылдынган.

РСФСР-ниң Күрүне суверенитединиң дугайында декларация ышкаш, ындыг чугула документини шиитпирде чылдак кылдыр сагындырып турар. Ынчалзажок Эвилелдиң болгаш республикаларның эрге-хүлээлгелериниң база өнчүзүнүң аңгылай тодарадыышкыны чүгле Эвилелдиң чаа керээзинге үндезилээш боттанган туруп болур. Ол керээни амгы үеде белеткеп турар, ук керээ чардынып, күштүг болгуже чедир ССРЭ-ниң күштүг болуп турар Конституциязының болгаш хоойлуларының үүлдери чугаажок сагыттынган турар ужурлуг, даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулга ол үүлдерге дүүштүр амгы үеде боттаныып турар.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң шиитпири чурттун эрге-ажыынга шыңгыы когаралды чедирип, экономиктиг амгы бергедээшкиннериң байдалдарында эн-не эргежок чугула бараннарны садып алырының болгаш чээлилер алырының аргаларын бергедедир апаар. ССР Эвилелиниге хамаарышкан продукцияны башкарар эргени ол шиитпир күш чок болдуруп турар болганда, эвилелдешкен өске республикаларның экономиктиг суверенитедин божаннадырынче херек кырында угланган.

Демдеглеттинген шиитпир болза садыг-үлетпүр организацияларының хүн бүрүде ажыл-агый чорудулгазына холгаарлаарының юридиктиг үндезин чок оралдажыышкыны болуп, бүдүрүлгени болгаш эргелеп башкарылганы демократчыдарының чорудулгаларын хөгжүдеринге аргалары, акционерлиг ниитилелдерни, концерниерни болгаш ассоциацияларны тургузар талазы-биле бүдүрүлгелериң эргелерин кызыгаарлап турар.

Доктаадырым болза:

1. РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 1990 чылдың август 9-тагы айыттынган доктаалын ССРЭ Конституциязының 127[3] үүлүнүн 1 бөлүүнге үндезилээш, юридиктиг күш чок деп чарлаар.

2. Даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулга хемчегленинден кирген валюта акшаны хуваарының чурумунуң дугайында саналдарны эвилелдешкен республикаларның чазактары-биле кады бир ай хуусаа дургузунда ажылдап кылырын, бүдүрүлгелериң сонуургалдының, чер-черниң, республикаларның болгаш Эвилелдиң эрге-ажыктарын сагыырын барымдаалап көөрүн ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелинге дагзыр.

3. Совет Эвилелиниң кылган даштыкы экономиктиг дугуржулгалары өскерлиш чокка күүсеттинерин бистиң даштыкыда дугуржулга кылганнарга дыкнадыр.

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Президентизи М. ГОРБАЧЕВ

Москва, Кремль.
1990 чылдың август 23.

ҮЕНИҢ СУДАЛЫ МЕДӘӘЛЕР ДҮҮН

ЧОГААЛЧЫНЫҢ АДЫ-БИЛЕ

Улут-Хем районда бистиң тускай корреспондентивис Кодур-оол Оюннуң дүүн дамчытканы:

Шагаан-Арыг хоорайның чурттакчыларының болгаш башкыларның район чөвүлел хуралының киржикчилериниң республиканың аныяк чогаалчылары-биле ужуражыышкыны хоорайның «Совет Тываның 40 чылы» аттыг кинотеатрынга болуп эрткен.

Чогаалчылар болгаш шулукчулер Владимир Канооп, Евгений Антуфьев, Николай Куулар, Александр Даржай боттарының шулуктерин орус, тыва дылдар кырынга номчаан.

Ужуражыышкынның темазын амыдырал-биле холбап, Тывада кем-херек үүлгедир чоруктарны болгаш националдар аразында чөрүлдээлерни чавырылдырарынче угландырган.

Ужуражыышкынга санал бергеннер: хооркүүсном даргазы Мерген Анай-оол, хоорай Совединиң даргазы Сергей Киреев, райкүүсном даргазының оралакчызы Дадар-оол Данзын-оол болгаш өскелер-даа чогаалчыларга хөрээн өйүп чоруур айтырыгларны салган болгаш харыыларны алган.

Ол ужуражыышкынга киришкен удуртур эштер чогаалчы Сергей Пюрбюнүн ады-биле хоорайның бир кудумчузун адаарын өөренип көөр бис дээн. Чылдын-на, сентябрь айда, Хаыракан суурга сураглыг чогаалчының чогаалларынга хамаарышкан номчулгаларны эрттирерин планнаан.

ШЫҢГЫЫ ЧУГАА БОЛГАН

Кызыл районнуң башкыларының август чөвүлел хуралы дүүн Каа-Хем суурга болуп эрткен.

А бурунгу хүн районнуң школаларындан келгилээн башкылар эртемнер аайы-биле организастаан семинарларга киришкеннер. Орта дуржулгалыг-даа, аныяк-даа башкылар идепкейлиг киржип, арга-дуржулгазын солушкан.

Чөвүлел хуралдың киржикчилери районо эргелекчизи С. Х. Хертектиң илеткелин дыңнаан болгаш ол талазы-биле шыңгыы чугааны чоруткан. Шүүмчүлел чидиг, дээштиг, ханы болган.

Школа бүрүзүнүң чаа өөредилге чылынга кандыг белеткелдиг киргенин, келир өөредилге чылында канчаар ажылдаарын, коллективтиң бүрүзүнүң мурнунда кандыг сорулгалар турарын чөвүлел хуралга тодаткан. Кур-Чер, Баян-Кол, Көк-Тей ортумак школаларының коллективтери чаа өөредилге чылынга эки белеткелдиг киргенин аказа демдеглээн.

(Бистиң корр).

БӨГҮН

1500 ПАССАЖИРНИ

Автовокзалдар болгаш пассажирлер автостанцияларының каттыжыышкынының Кызылда автовокзалының коллективи чоннуң аргыштырылгазын үзүктелдирбес дээш боттуг хемчеглерни ап турар. Автовокзалдың ажыл-ишчилериниң кызымак ажыл-ижиниң ачызында бөгүн республиканың бүгү-ле районнарынче 1500 пассажирни аткарып чорудар.

Пассажирлер аргыштырылгазында Кызылдың пассажир автобудүрүлгезиниң эн дуржулгалыг дээн чолаачыларын быжыглаан. Оларның маршруду Кызыл — Ак-Довурак, Кызыл — Тээли, Кызыл — Хандагайты, Кызыл — Чадаана, Кызыл — Чыраа, Бажы, Кызыл — Сүт-Хөл дээш бүгү районнарже баар. Пассажир автобудүрүлгезиниң чолаачылары ол-ла районнардан, дедир келирде 1300 пассажирни найысылал Кызылга эккээр.

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң шиитпирлерин боттандырар талазы-биле партия организацияларының ажыл-херектериниң программазын ажылдап кылыр талазы-биле

СҮМЕЛЕР

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

ле тайылбыр ажылын калбартыр, рынокче шилчилге ол дээрге кандыг-ла-бир туугай сорулга эвес, а күш-ажылдың ажыктыын бедиринин, шынар талазы-биле чаа амыдырал деңнелин чедип алырының чепсээ болур деп чүвени кижилерге ханы угаадыр.

Ниитизи-биле бүгү партия организацияларының база коммунистериң партияның экономиктиг политиказын боттандырарынга, ажылчы чоңга чаа экономиктиг угаан-бодаашкынны хевирлээринге, идепкейлиг киржилгени, чаа байдалларда ажылдап шыдаар кадрларның белеткелинге салдар чедирерин эң чугула сорулгалар кылдыр санаар.

Хоорайның-даа, ол ышкаш көдээниң-даа партия организацияларынга **партияның аграр политиказын боттандырар талазы-биле боттуг хемчегларни** тодарадыры, аңаа үндезилээш чоннуң аъш-чем хандырылгазын экижидери база чугула сорулга. Партия организациялары боттарының политиктиг ажылының төвүнге тараачыының (араттың) эргеажыктарының камгалалын тургузар, оларны черниң болгаш бодунуң күш-ажылының түңнелдериниң өзулуг эллери бооп бадыткаттынарынга салдар чедирер ужурлуг. Өнүүнүң хөй янзы хевирлиин, аренда харылзааларын, тараачын (арат), хууда ажыл-агыйларны, көдээ ажыл-агый кооперативтерин, бүдүрүлгелериниң дузалал ажыл-агыйларын хулээп көөр болгаш оларның хөгжүлдезинге херек кырында боттуг салдарны чедирер, эки туранын, долу бот-тускайлаң чоруктуң база дең экономиктиг байдалдарның үндезинге көдээниң ишчилеринге ажыл-агый чорудулгазының аргазын шилип алыр эргезиниң бадыткаттынарынга, оларга коллективтиг өнүүнүң кады эллери болур арганы бээринге салдар чедирер. Аъш-чем айтырыгларын шиитпирлээринге хоорайның болгаш көдээниң, бүдүрүлгелериниң база совхозтарының күженнишкиннерин каттыштырарын, хоорайларны долгандыр аъш-чем продуктуларын бүдүрериниң тускайжыткан зоналарын тургузарын планнаар.

Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң улам ыңай интенсификациязынга, продукцияны болбаазырадып кылырын ханыладырынга, ооң чидириглерин кызырарынга, оңу кадагалаарының болгаш болбаазырадып кылырының баазазын дүргедеи хөгжүдеринге, шуут-ла совхозтарның боттарынга чиг этти ажылдап кылырының, аъш-чем болгаш өске-даа чоннуң хереглел барааннарын бүдүрер талазы-биле бичии хемчээлдиг бүдүрүлгелерни, цехтерни тургузарынга салдар чедирер.

Партия организациялары улус депутаттарының Советтери, профэвилел, комсомол болгаш өске-даа хөй-ниитн организациялары-биле кады көдээниң социал чаартылгазынга, көдээ бот-тускайлаң амыдыралдың угаан-бодал болгаш мөзү-шынар талазы-биле катап тургузулгазынга база хөгжүлдезинге идепкейлиг дузалап, салдар чедирер. Олар боттарының ажыл-чорудулгазының төвүнге көдээ чурттакчыларының кадыының, эртем-биличиниң болгаш культурлуг негелделерин хандырарының дугайында сагыш салыышкынны тургузар, ол сорулгага интеллектуал болгаш чогаадыкчы бар аргаларны ажыглаар.

Партия организацияларының кичээнгейинден болгаш херек кырында ажыл-чорудулгазындан чуртталга тудуун дүргедирин салыр болбас. Ажыл-агый удуртукчулары-коммунистерден ажылдап кылдынган программаларының күүселдезин, тускайлап берген капитал салыышкыннарын долу шиитгээдири, чуртталга тудуунче материалдыг база кижи күжү курлавырларын немей хаара тудары дээш контрольду болгаш негелдени күштелдирер.

Экологияның, массалыг хереглелдиң барааннарын бүдүрериң көвүдедириниң, эмчи, коммунал-амыдырал база садыг хандырылгазын экижидериниң, транспорттуң болгаш харылзааның хөгжүлдезиниң айтырыглары партийжи чогуур деткимчени алган турар.

Парторганизациялар н ы ң ажыл-херектериниң программалары партия хуралдарынга, партконференцияларга болгаш партия комитеттериниң пленумнарынга ажылдап кылдынар болгаш бадылаттынар болза ол эки болур ийик.

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитеди.

РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединде

Тывада болуушкуннар дугайында төп, крайлар болгаш областар солуннарының, Төп телевидениениң база Бүгү-эвилел радиозунуң парлап, дамчыдып турар материалдарынга хамаарыштыр хамаатыларның бижимел болгаш аас-биле дилеглерин РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединге чугаалажып көрген.

Барык бүгү төп солуннарын, а ол ышкаш чамдык крайлар, областар солуннарының арынларынга, Төп телевидениеге болгаш Бүгү-эвилел радиозунга Тывада болуушкуннарга хамаарыштыр бо чылдың июль 3-тен август 20-ге чедир 30 ажыг материалдар парлаттынган болгаш дамчыттынган.

Тывада националдар аразының харылзааларын сөөлгү үеде чидиглендирген болгаш националисчи база шовинисчи хөөннерни, тыва, орус чоннуң аразынга идегешпес болгаш каразып, сестир чоруктуң күштелдирген нарын байдалды, кем-херек үүлгедиишкиннериниң бедик деңнелин солуннарың парлаан материалдарында болгаш телерадио дамчыдылгаларында ниитизи-биле шын көргүскен. Боттарының ажы-төлүүн, төрээн болгаш чоок кижилериниң айыыл чок чоруу дээш кижилериниң сагыш човаашкынын, сеткил дүвүрээшкинин, ындыг байдал орус дылдыг чоннуң элээн незиниин республикадан үнүп чоруурунга чылдагаан болганын чөптүү-биле айыткан.

Хову-Аксы суурга, чурттакчылыг өске-даа чамдык черлерге хулиганзыг үүлгедиглер, Сүт-Хөлдүү эриниге өлүрүкчү дерзин үүлгедиг, автотранспорт аймаан.че халдаан таварылгалар байдалдың нарыыдаарынга, националдар аразының харылзааларынга дүшкүүрлүг чоруктуң тургустунуп келгенинге салдарлыг болганын шыны-биле демдеглээн.

Республиканың партия болгаш совет органнары тургустунган байдалды барымдаалап көрбүшаан, кем-херек үүлгедиишкининге удур демиселди күштелдирер, эрге-чурумну быжыглаар талазы-биле хемчегларни ап, республикада националдар аразының харылзааларында таарымча чок үлерээшкиннерни чугуур политиктиг ёзу-биле көрүп, оларны моон соңгаар болдурбас талазы-биле ажылды чорудуп турар. Кем-буруулуг хөделиишкиннерни кылган буруулуг кижилерни хоойлу-дүрүм камгалаар органнар кеземчении харыысалгазынга киирип турар.

Байдалды экижидер, кижилерни башкаланыышкынын ажып эртер, орус националдыг хамаатыларның республикадан дашкаар үнүп чоруурун соксадыр талазы-биле ажылга партия комитеттери, эргечагырганың органнары немелде бергедээшкиннерге таваржып турар, ук бергедээшкиннер сагыш-сеткилдиң эмин эрттир коргуп, дүвүрээшкини-биле, янзы-бүрү хоозун чугаа-соотту нептерээни-биле, фактыларны хөөредип, өөскүткени-биле холбашкан.

Националдар аразының харылзааларынга изиглениишкиннерни өөскүдеринге, шыныгыышкынын болгаш бүүрел чок чоруктуң сагыш-сеткилинин тыптырынга чамдык төп солуннарының чаңгыс талалыг, хаарын өжегерээн хажыдыышкынныг болгаш боттуг эвес кылдыр парлаттынган материалдары, Төп телевидениениң, Бүгү-эвилел радиозунуң дамчыдылгалары идиглиг болганы хомудан-чыг. Ук материалдарның үүгле аттары безин номчукчуларны коргудуп турар — «Тываның сагышсеткил дүвүрээшкиннери», «Ам-даа билдинмес дайын бе?», «Тыва: өлүм туманында келир», «Саян кырында чаңныг», «Мурнуу чүкте өрт», «Тывада... калчаарап турар», «Боолавайн көрүнер, аны-дукмалар» болгаш оон-даа өске. Бүгүле материалдарда колдуунда чаңгыс ол-ла фактыларны болгаш чижектерни янзы-бүрү хевирлиг кылдыр ажыглаан.

Тывада болуушкуннарны «Известия» солунга (1990 ч. 07. 26) Сумгаитте, Даг Карабахта, Ферганада, Чаа Узенде, Бакуда, Душанбеде болуушкуннар-биле чаңгыс хеп ышкаш кылдыр парлап кааны республиканың дыка хөй чурттакчыларының удурланыышкынын болгаш элдепсиниишкинин болдурган.

СЭТА-ның корреспондентизи В. Даниленко Тывада болуушкуннар дугайында чаңгыс ол-ла фактыларны «Правда», «Известия», «Сельская жизнь», «Красноярский рабочий» солуннарга хары угда берди. Бо бүгүге немештир журналист болуушкуннарны үүгле чаңгыс талалап чедимче чок бижээн дээрзин немеп каза чогуур. Чижээ, «Тыва кобальт» комбинатта дагда ажылдап турар ажылчыларны онза даалгалыг милиция отрядынга үдеттирип алгаш, ажылынга чедирип турган деп ооң бижип турары даап бодаашкын болган.

«Советская Россия» солуннуң корреспондентизи А. Щеголевтиң үүлүнде (1990 ч. 08.18) мынчаар бижээн: «Каа-Хемде, Кызылда чурттап турарларның көжүп чоруурунга белеткенир үезин келген» деп бижээни кончут-ла чиктиг бооп турар.

Балгазын суурнуң чурттакчыларының август 14-те болган хуралының шиитпирин корреспондент З. Мильман «Сельская жизнь» солунга шуут-ла хажыдып бижээн. «Балгазында чурттап турар бүгү орустар (538 ереге) дүжүт ажаан апкан соонда Тываны каапкаш баар деп шиитпирлээн» деп үүлүүн автору бадыткап турар. Балгазын суурнуң хамаатыларының хуралы шак ындыг шиитпир-даа хүлээп албаан.

«Советская культура» солуннуң адын адавайн барган тускай корреспондентизи мынчаар бадыткап турар: «Чепсегленген болгаш анашага (кара таакпыта) бажын төөредип алган аныяк кижилерниң аъттыг отряды республиканың хоорайларынга болгаш суурларынга дүне када көстүп келгилээш, дүржоктаның турар». Автор бодунуң чугаазын бадыткаптар хире чаңгыс-даа тодаргай барымдаа киирбээн.

«Комсомольская правда» солунга (1990 ч. 18.08) бижээн үүлүнде Сергей Кузьмин мынчаар бижип турар: «Тывада чажыт организация чок, ындыг-даа болза, херек апарганда кайы-бир талага хереглеттинге бергенде кайы-даа үеде чорудуп болур люмпеннериниң чепсегленген муи шерии бар», ооң ынай «Чамдык районнарда орустарны массалыы-биле эттеп-соп турарының таварылгалары болгулаан». Ол дээрге шуут-ла улус төөреткен мегемедээ-дир. Кандыг-даа чепсегленген муң кижилиг шериг чок, орустарны массалыы-биле эттеп-соп турар чорук чок!

«Комсомолец Кузбасса» солуннуң журнализи О. Липчинская Хову-Аксы суурга болган болуушкунар талазы-биле партия обкомунуң бюрозунуң доктаалын тайылбырлап тура, нүгүлдүг мынды түннелди үндүрген (1990 ч. 10.07): «Шак ынчалдыр совет болгаш партийжи эрге-чагырга» кымны канчаалдыр камгалаарын көргүскен, сатты-ныкчы дүжүметтериниң, Тываның Улусчу фронтузунуң идеологтарының болгаш люмпенпролет а р и а т т ы ң, профессионал кем-херек үүлгедикчилериниң бир тускай дем каттыжылгазы болган».

Кем-херек үүлгедиишкининериниң хөй кезин националдар аразында чөрүлдээлериниң хайы-биле болдунуп турар дээр чамдык журналистериниң түңнелдери бадыткал чок бооп артып турар. Эрге-хоойлу камгалал органнарының үнелеп турары-биле алырга, бо чылын, чижээ, ындыг үндезинге чаңгыс-даа өлүрүүшкүн хереэ болбаан. Прокуратура РСФСР-ниң КД-зиниң 74 үүлү-биле национал өжээннежилгелиг чоруктарны күткээни дээш алды кеземче хереэн отурган, өске националдың кижилеринге хамаарыштыр бак сөстер эткени дээш 8 кижиге сагындырыгны кылган, бижээн эллери тывылбаан 25 хуудустар, бижиктер талазы-биле чогуур органнар истелгени чорудуп турар.

«Труд» солуннуң корреспондентизи П. Шабалин июль 4-те бодунуң үүлүнде улус өөредилгезиниң хоочуну И. Достайның адындан мынча деп бижээн: «Тывада аныяктарга «интернационализм» дээрге эргижирээн билиг-дир, бодунуң нациязының «арын» камгалаар болгаш оон эргеажыктарының дугайында сагыш салыр херек деп бодалды синиреринг кызыдып турары ам чажыт эвес». Тодараттынганы ёзугаар алырга, ол кандыг-даа ындыг чүве чугаалаваан болгаш журналистиң шынчы эвес ындыг арга ажыглаанынга дыка элдепсинген.

Республиканың ажылчы чонну Тывада болуп турар болуушкуннарны Төп телевидениениң болгаш Бүгү-эвилел радиозунуң шыныг көргүзүп чырыдарынга идеген турган. Херек кырында ындыг эвес болганы хараадаңчыг. Оларның элээн каш дамчыдылгаларынга хынаттыпмаан, хөөреткен болгаш байдалдың шынынга дүүшпес фактылар эрткен.

Республикадан орус дылдыг чурттакчы чоннуң көжүп үнүп турары шынгыы айтырыг кылдыр тургустунуп келген. Ооң кол-ла чылдагааны, үстүнде чугаалааны дег, кем-херек үүлгедиишкининиң көвүдээни, кижилерниң боттарының амыдырал-чуртталгазы база кадыкшылы дээш дүвүрели бооп турар. Ынчалзажок мында өске чылдагааннар база бар.

Сайгарылгалардан алгаш көөрге, көжүп чоруп турарларның аразында чылдагааны Тывада сөөлгү үеде бооп турар эки эвес болуушкунар-биле холбашаан кижилер база эвээш эвес. Ол дээрге өг-бүле, амыдырал-чуртталга айтырыглары, амыдырал байдалдары эки черлерже чүткүл, Красноярск крайының чоокка чедир ажылчын күжү хөлчок чедишпес турган чамдык мурнуу талаы районнарында черлерге ажылга кирип алыры база бажың алыры, бистиң чамдык үлетпур-бүдүрүлгелериниң база совхозтарывыстың ажылының ден-дескиэвес, орулга чок байдалы, ажылынга сеткил хаммааны, чамдык школаларда уругларны өөредип турарының шынарының четпези. Тывада бо чылгы агаар-бойдус байдалының таарымча чок байдалдары дээш оон-даа өске.

Тывага чурттаары шуут бергедээн, удавас аңаа националдар аразында хыдыышкыннар эгелээр, тывалар орустарны республикадан массалыы-биле үндүр сыывырып турар дээр дугайында фактылар болгаш чижектер-биле бадыткаттынмаан коргудуушкуннуг үүлдер база чугаалар националдар аразында харылзаалар ышкаш ындыг нарын, бодамчалыг айтырыгларны чырыдарынга эргежок чугула боттуг үндезинден дыка-ла ыракта барган.

Тыва дугайында парлалганың, телевидениениң база радионуң хөй санныг үүлдеринде, чүгле ийи-үш хирезинден аңгыда, Россия биле Тываның улустарының төөгүлүг харылзааларының дугайында, орус болгаш өске-даа совет улустар-биле ооң найыралга шынчызынның база ол ышкаш өске-даа улустар ышкаш, тывалар база кем-херек үүлгедиишкинин, чамдык улустуң националисчи чоруун, националдар аразында өжээннешкек чоруктуң кыпсыкчыларын буруу шаап турарының дугайында чаңгыс эки сөс-даа сөглеттинмээн.

Чамдык төп, край база область солуннарының парлаан үүлдеринде, ТТ база Бүгү-эвилел радиозунуң дамчыдылгаларында болгулаан чаңгыс талалыг, боттуг эвес, частырыглыг фактылар республикага националдар аразында харылзааларны таарымчалыг болдурарына, кижилериң чогумчалыг амыдырап, чурттап ажылдаарынга дуза болбайн турар.

Бүгү чуртта база бүгү делегейде тарадып турар Тыва АССР-де байдал дугайында хажыткан медээлерге, тыва улустуң адынга хамаарыштыр сөглээн хөөн калыр сестерге, барымдаа чок буруудадыышкынларга ажылчы чон таарзынмайн турарын чагааларынга, бижиктеринге, массалыг информацияның чепсектеринге илередип турар.

Тывада болуушкуннарга хамаарыштыр коргунчуг үүлдерни үрдүндүүп турары өске девискээрлерде будүрүлгелер, организациялар база албан черлери-биле чаңчыл болган экономиктиг база культура харылзааларын баксырадып, чурттуң ортумак база дээди өөредилге черлеринде өөренип турар студентилериниң база сургуулдарының амыдыралын болгаш өөредилгезин, шериг албаны эрттирерин нарыыдадып турар.

Республиканың партия, совет органнары, хөй-ниитизи тургустунуп келген байдалды ханызы-биле медереп билип, кем-херек үүлгедиишкинин чавырылдырарынче, чурттакчылыг черлерге, ажылчы чон-коллективтеринге корум-чурумну база сагылга-чурумну тургузарынче, националдар аразында харылзааларны чогумчалыг болдурарынче, мында тыптып кээп турар чөрүлдээлерни ой-шаанда ажып эртеринче күженнишкиннерин углаан. Тывада чурттап турар бүгү националдарының кижилериниң эргелерин база хосталгаларын, деп эргезин база чогумчалыг чоруун хандырарының талазы-биле, чоокка чедир-ле республикага онзагай болуп турган кижилерни аразында найыралдың, кожа-хелбээ чоруктун, бот-боттарын билириниң база бүүрежириниң байдалын тургузар, орус дылдыг чурттакчы чоннуң республикадан үнүп чоруурун соксадыр талазы-биле бүгү-ле үүлдерни республиканың, хоорайның, районнарның партия комитеттери күрүне эрге-чагырганың органнары-биле кады чоруудуп турар. Ажылчы чоннуң, аныяктың интернационалчы кижизидилгезин күш-ажылчы коллективтерге, школаларга болгаш өөредилге черлеринге, чоннуң чурттап турар черинин аайы-биле улам идепкейжидер. Националдар аразында харылзааларда таарымча чок болуушкуннарга удур профилактика чорудары, националисчи болгаш шовинисчи илерээшкиннерни ажып эртери кичээнгейниң төвүнге турар ужурлуг. Партийжи салдар чедириниң бүгү-ле чепсектери аъш-чем, чурттаар оран-бажың, өске-даа социал-экономиктиг база культура айтырыгларын шиитпирлээринге мөөннеттинген турар.

Улустарның найыралын быжыглаарының, янзы-бүрү национал кижилерни сырый каттыштырарының сорулгазы, националдар аразында харылзааларда чөрүлдээлерни таарыштыр шиитпирлээрде бодамчалыг болгаш харыысалгалыг болурунуң эргежок чугулазы партия комитеттериниң болгаш организацияларындан онза дыңнангыр болгаш кичээнгейлиг, эвилец-эллек хамаарылгалыг болурун негээр. Националдар аразында харылзаалар талазы-биле нарын айтырыгларны чырыдып турган, массалыг информация чепсектери база ындыг негелделерлиг болур ужурлуг.

РЕСПУБЛИКАНЫҢ КОММУНИСТЕРИНГЕ, АЖЫЛЧЫ ЧОННУҢ ДЫННАДЫГ

Оон-даа ханы анализтиг мындыг янзылыг материал СЭКП ТК-же, РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зынче, төп солуннар редакцияларынче, Төп телевидениеже болгаш Бүгү-эвилел радиозунче, а ол ышкаш өске-даа регионнарның массалыг информация чепсектеринге бо хүннерде чоруттунган турар.

* * *

Бо чылдың август 18-те үнген «Советская Россия» солунга парлаттынган «Ойтур шавыышкынга таварышаан ыыдыышкын» («Натиск без отпора») деп үүл үнген, ында Тыва АССР-ниң улус депутаттарынга республиканың Телерадиокуркомунуң журналистериниң кыйгырыының дугайында парлаан турган.

Телевидение болгаш радиодамчыдылга талазы-биле күрүне комитединиң коллективинге болган хуралга бөлүк журналистерниң националисчи утка сикниккен, Конституцияга удур, кижиниң эргелеринге дүүшпес негелделерлиг болгаш саналдарлыг, Тывада чурттап турар орус дылдыг чоннуң деп эргезин, эргелерин болгаш хосталгаларын үреп турар кыйгырыынга принципиалдыг үнелелди берген.

РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң бо чылдың август 22-де болган пленумунга кижиниң эргелеринге дүүшпес негелделер кирген кыйгырыы дээш Телерадиокуркомунуң журналистерин буруу шапкан. Ол кыйгырыгны сайгаргаш, чогуур түңнелдерни үндүрериң пленум Тыва АССР-ниң Дээди Советинин болгаш Министрлер Чөвүлелинин коммунист удуртукчуларындан дилээн. Ол бөлүкке кирген коммунистернин ол чоруунга партийжи үнелелди бээрин партия эге орг[illegible]циязынга саналдаан.

БАЯН-КОЛ: КОНТОРАГА КИРГЕШ, ХОВУ-ШӨЛДЕРГЕ чорааш, ЧҮНҮ КӨРГЕН, БИЛГЕН МЕН?

Мал ажылдыг «Х Улуг хурал» совхозта амгы үеде мал чеминиң белеткели хайныккан. Сезонда чүгле механизаторлар, малчыннар эвес, харын суурнуң күш-ажылчы коллективтери база киржип турар. Албан черлери, организациялар 165 тонна сигенни совхозка белеткеп бээр даалгалыг. Бис аңаа чоруп турувуста, партком секретарының дыңнатканы-биле алырга, 65 тоннаны дужааган болдулар. Эн ылангыя совхоз конторазының коллективи биле Оттук-Даш фермазы бирги черни алганнар. Контора улузу 50 тонна планныг, 22 тоннаны хүлээткен. Механизастаттынган коллективтерден В. Сыгыроол биле Анай-оол Оюн-ооллуң звенолары шыырак ажылдап турарын билдим.

Совхоз бо чылын 3600 тонна сигенни белеткээр планныг. Август 17-ге чедир 773 тоннаны сараатааш, планын 21,3 хуу күүсеткен. Баян-Колдуң пенсионерлери сиген белеткээринге идепкейлиг киржир чанчылдыг. Амдыызында Чылбак Монгуш биле Кызыл-оол Баданай олар 1.1 тоннаны дужааган.

Мал чеми белеткээринде чаа чүү барын? Бир тоннаның өртек-үнезин улгаттырган улус болду: эрткен чылын 1 класстың 1 тонназы дээш 56 руб. 42 көпеекти баштайгы он хонукта төлеп турган болза, ам 84 руб. 63 көпеек. Ол ышкаш өске арткан класстарының өртээн база улгаттырган. А дараазында үелерде, азы амгы хүннерде бирги класстың 1 тонна сигениниң өртээ 70 руб. 53 көпеек. Ол дээрге эрткен чылда турганындан 21 руб. 51 көпеек хөй.

Сигенден аңгыда Кызыл-Чыраада 300 тонна сенажты салган, а силосту совхоз төвүнде август 14-те салып эгелээн. Силос планы 1000 тонна.

Чоокта чаа зона семинарынга баян-колчуларны малга чемни немей белеткээр талазы-биле хемчег албайн турары дээш шүүмчүлээн, ону солунга база бижээн бис. Орта «Х Улуг хурал» совхозтуң удуртукчулары арай таарышпаанын чугаладылар. Херек кырында олар Саян артындан 1500 тонна саваңны, 200 тонна мал чеми тарааны алыр кылдыр дугуржуп алганын директор Чимит-оол Монгуш меңээ дыңнатты. Оон аңгыда барыын районнар-биле база дугуржуп турар улус болду. Эки-дир. Шак ынчаар организастаар херек.

Мал чеми белеткээринге райондан автомашина дилээн, боттары-ла аргазын көөрүн оларга чугаалаан болду.

Конторага директор база партком секретары-биле чугаалашкаш билген чүүлдерим ол ийин. Оон соонда улустуң ажылдап турар черлеринче чорупкан мен. Чүс катап дыңнаарының орнунга карак-биле боду барып көргени дээре.

КЫЗЫЛ-ЧЫРААДА КЫЗЫМАКТАР

Бо хүннерде Кызыл-Чыраның адаа талазында Сеп-Аксы деп черни кадарчылар эллепкен чорду. Дүүш үезинде кээривиске одагда чемненип дооскалак олурлар. Чай аразында шыдыраа салганнар, кадырын чидидип, чаныр олурарлардаа бар.

Ногаан «Москвич», мотоциклдер, майгыннар, ындамында кадырлар... Хойжулар, ешку кадарчылары, чылгычылардан Бичe-оол Сенди-Хуурак, оон оглу Борис база Опаа Тас-оол, Кызыл-оол Оюн, Хүрен-оол Серен—бо беш өг-бүле демнежип алгаш, бир звено болуп алган 60 тонна сиген белеткээр планныг. Оон 35 тоннаны белеткеп алган, 6 тоннаны кыштагларда чедирген.

— Сиген ам пат-пат. Мурнунда чеже-даа сараат, хөпээн турар чер бо... — деп, малчыннар хомудадылар. Мурнунда 120, 140 тоннаны-даа оон белеткеп ап турганнар. Кадарчыларның шак ындыг тайылбырыдың дөзүн, чылдагаанын бодум-на көрген мен.

— Талдар аразындан, дөңгеликтерден-не тыртпарлап тур бис. Планывысты август 30-ге чедир шыдаптар боор бис— деп, Опаа Бай-Караевич Тас-оол чугаалады.— Саян артындан бир машина савая орнунга 200 килограмм көк сиген кезип алганы дээре.

Бичe-оол Бай-Караевичиниң звенозу август 2-де сигеннеп эгелээн улус болду. Ол аразында ийи неделя дургузунда 35 тоннаны белүп алган. Август 30-ге чедир доозар деп турарын бодаарга, эрткен байдалын көргеш, хамык чүвени санап алган улус-тур.

Бо звено-биле кожа аныяк малчын Анатолий Ондар, каты Владимир Мандак, чуржузу Валерий Чанзын-оол составтыг бөлүк сигеннеп турар. Оон аңгыда Алексей Тас-оол бичии школачы оглу-биле база бир звено бооп алган сигеннээн турлар. Ол болза № 1 хойжу бригадада профком даргазы. 21 өг-бүледен ийи өг-бүле сигеннеп кирбээнин Алексей Бай-Караевич чугаалады. Оларның бирээзи чаа кижи, а өскези Дадар-оол Орус-оол та чүге мынчага чедир сигенневейн турар кижи. Өөрүнден дора эвес аан!

А. Тас-оол 10 тоннаны белеткээр планныг.— Аптар-ла боор бис —деп кижин чугаалады. Планны күүседиптер бис дээри ол. Сөөлгү үеде чаъс харын барыктыг бооп турар. Алды тоннаны белеткеп алган. Он хонук дургузунда. Ажыр-бас, планын күүседир кижи-дир.

Бо кезек малчыннарга ам транспорт херек. А совхозтуң автомашиналары амдыызында чедишпес. Ол дугайын сиген шөлдерин кезип чорааш, бодум-на бүзүреп көрген мен. Шак ындыг берге байдалды көргеш, Бичe-оол Сенди-Хуурак Кызылда эш-өөрү-биле дугурушкаш, машиналар дилеп алган, өөрү дузалажыр болган-дыр. Көрбес бе, черле кандыг-даа ажылга аргалар турар боор чүве-дир ийин.

ДАМДЫКТАТКАН САРААТТАР

Кызыл-Чыраадан үнгеш, дедир Баян-Кол углааш, ол хемниң унунда үстүү талада сугтаттыг шөлге келген бис. Бичин хавакчыгаштың кырынга үнүп келгеш, ногаан хевис дег шөлде сараттарны, оларның бирээзин чүдүрген сараттакчыны база автомашинаны дораан-на эскерип кагдывыс. Бир трактор сараат чоогунда тергезин адырып каапкаш, суурже углай чорупту. А шөлдүн адаа талазында хөй инек чор. Оларның чамдыктары бир сараатты «атакалаан» турлар: чиирип чип, үзерин үзүп, таптаарын таптаан. Хараадаңчыын, хомуданчыын, хораданчыын!

Кады чораан эжим —директориның төлээзи Николай Наныкпанның хомудаарын! Ынчанмайн каанчаар: бо-ла сиген «бажы» ховар шагда. Суурнуң чурттакчыларының хууда инектери, та чүге, кадарчызы чок. Оюу кадарып турган кижи, мал шуут-ла сигенче чаза базар боорга, шылаштайн, ам каапкан, ынчангаш инектер кара туразында чаннап турарлары ол.

Ажылдап турарларга дораан-на бардывыс. Сигенниң шынары эки чорду. Чыды ырантан-на думчукка кээр. Меде болгаш өске-даа сиген холуй үнген. Кескенин көөрүмге үе эрткен, чаш сиген база үнүп келген. Ам август. Бодалымны кады чораан эжим Николай Бай-Караевичиге чугааладым:

— Бо чазын Андрей Содунам суг кезек кижи арендага ап алза деп турган улус бо. Чүве бүтпээни ол-дур. Келир чылын харын мен моңу өөрүм-биле арендага алза кылдыр бодай-дыр мен ийин—деп, ол бодунуң кыптыгып чоруур сеткилин тайылбырлады.

Шын харын, бир эвес ол шөл арендаторларның холунга турган болза шак ынчалдыр баксыравас ийин он. Барып-барып суттаттыг, хой чылдыг сиген шөлүнден ийиги дүжүт албаска чүү дээрил? Ёзулуг-ла ажылагыйжы эвес чорук ол-дур.

Инектиниң дойлааны ол сараттарны дүнеге чедирдаа болза, ажылдап турган, кыштагларже сөөртпес болза хоржок-тур дээрзин Николай Бай-Караевич дувүрээзин-биле чугаалааш, ол дугайын ында ажылдап турарларга база дыннатты. Боду суурдан барып күш эвилелдээр бооп аазады. Ында бистиң таварышканывыс автомашина дөртен ажыг километр кыштагла сиген чедирип эгелээн, ол хүн ийи дугаарын чүдүрүп турары ол. Кежээликтей база бир рейс кылырын аныяк чолаачы чугаалады. А бис кээп турувуста, суурже чорупкан тракторнуң бир кезээ үрелген. Хайыраан үе-шак! Ону дүрген-не септээш, инек дойлаан сиген дажыглаза деп кижиниң сеткили ынчаар дойлур чорду. Өске чамдык ажыл-агыйларда ышкаш, МТМ-биле диспетчер системазы болза көрем. Дораанна дыңнадыптарга, септекчилер артык кезекти-даа эккээр турган-дыр ийин.

Оон звенонун одаанга барыптаалы дээш, Николай Бай-Караевич хем унунче углапты. Хараганнар, теректер аразында одагда тергелиг ийи трактор тур. Оон аңгыда 5-6 кижи бар. Оларның эн-не улуу хойжу кижи болду, кыштаанче сиген сөөртүүп ап турары ол. Н. Наныкпан база-ла дувүреди. Бо хүн ол сараттарны сөөртүп четтикпес боор бис—деп дадагалзаазын сигенчилер илеретти.

Совхозтуң сигенчилериниң ажыл-ижи-биле танышып, оон суурда силос оңгарынга келген бис. Дуулда куду талаже, Кара-Булунче автомашиналарның довураа доозунналып бады бардылар. Ында тарымал тоорук холумактыг мал чемин бир комбайн кезип турар. Автомашиналар ону сөөртүп эккээрге илчирбелиг трактору-биле бир механизатор ону оңгарда тырый бастырып тур. Ниитизи-биле совхозта ындыг 3 оңгар бар.

Эртенинде МТМ-ге планнаашкынга өлуруштум. Дүүн чораанывыс шөлге турган хойжу база келди. Ында сараттарны арай-ла күш четпээнин ол чугаалады.

Август 16-да директор биле партком секретары СЭКП райкомунуң бюрозунга чораан улус. Ынчангаш секретарь П. О. Бадыназын оон түңнелин келген механизаторларга, специалистерге, малчыннарга допчулап таныштырды. Чогум совхозта темп багай эвес деп демдеглээн. А четпес-ле чүүл болза, белеткээн сигенни мал төтчеглеп турары. Оон мурнунда хүн СЭКП Кызыл райкомунуң I секретары В. Очур-оол совхозка чораан, ында байдалды көрүп, билип алган.

Август 17-де эртенги планнаашкынга директорнуң айтыышкыны-биле ол хүн 6 автомашина, трактор кады мал чеми сөөртүр болган. Чамдык малчыннар оларны шуут-ла туда алган. Планнаашкынга олургаш, билген бир чүүлүм — чамдык малчыннар ам-даа сигенче кирбээн. Директор оларны ыяттырып олурду.

Ынчан ол эртен совхозтуң сигенчилериниң 7 хонукта ажыл түңнелин база үндүрген. Баян-колчулар мал чеми белеткеп ажылдап турар. Кылганын кылды-дыр. А чедир кылыр ужурлуг үүлдер база хөй. Хамыктың мурнунда күштү таарыштыр тургузар, улусту организастаар, дузалаар.

Седен ХЕРТЕК.
(«Шыныың» корр.).

МУРНАКЧЫЛАР КЫМНАРЫЛ?

Самагалдайда ажыл-агыйлар аразының көжүп чоруур механизастаттынган колонна районда улуг тудуг организацилларының бирээзи. Тудугжуларының профессионал байырлалын таварыштыр чартык чылдың түңнелдерин үндүрбүшаан, бригадалар аразында тиилекчилерни шаанап мактаан. Тудугжу колонна чартык чылда планын 106 хуу күүсеткен. «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкынның хүндүлел бижии, диплом база районда шилчип чоруур кызыл тукту чаалап алган.

Бригадалар аразында чарышка «Кызыгаар» совхозтан Түмен Эрестин аныяктар бригадазы 1-ги черни ап, шылгараан. 2-ги черни Владимир Монгалдың («Таңды сыны» совхозта), 3-кү черни Владимир Сондуймааның («Чодураа» совхозта) бригада эллээш, тустузунда шаннадыг черлерни үлешкеннер.

Владимир КАРТИ
Тес-Хем район.

ТӨТЧЕГЛЕКЧИЛЕРНИ ҮНДҮРЕР

«Азас» заповеднике С. А. Сакёмов ышкаш кижилер кара туразында аажылап турары илдеп-дир. Ооң девискээриниң хааглыын, тус черниң эрге-чагырга органнарының күш чогун ажыглап алгаш, боттарының эрге-ажыын бодап турар. Оларда чүү боор. байып-байып алгаш, чуртунче чана бээрлер. Шак ындыг кижилер-биле берге демнеселди чорудуп турар эш Никитинин деткиир болза эки-дир. Заповедникти кандыг чылдагаан-биле тургусканыл? Тожуунуң чону аңменин ынчаар төтчеглеп чорбаан болгай. Боо-моңгулуг кижилерни аңаа тургуспайн, эртемденнерниң ажылдаарынга таарымчалыг байдалды тургусса. Аңаа тус черниң чурттакчылары күзелдин-биле дузалаар деп бодаар мен. Бир эвес заповедникти тургузары албан, эргежок чугула чүве болза, аңаа Никитин ышкаш кижилерни ажылдадыр херек. Мен бодаарымга, заповедникти хаггаш, төтчеглекчилерни бөлүү-биле үндүрер херек.

Кандан-оол ХОМУШКУ.
Ак-Довурак хоорай.

За нашу Советскую Родину!

ПОГРАНИЧНИК Забайкалья

Газета Краснознамённого Забайкальского пограничного округа

Бөгүнгү номерде бистиң аалчывыс: Забайкальениң Кызыл Туктуг кызыгаар округунуң солуну

Забайкальениң Кызыл Туктуг кызыгаар округу бодунуң тургустунганының 60 чылын бо хүннерде демдеглеп турар. Тываның кызыгаар камгалалын база харыылап турар округтуң хуу составынга, Тываның кызыгааржыларынга номчукчуларның мурнундан байыр чедирбишаан, округ солунунуң редакциязының белеткээш чоруткан материалдарын бараалгадыр-дыр бис.

80 чылдарның дзержинчилери

ААС-КЕЖИИ — КҮШ-АЖЫЛДА

Офицер Ефименко начальниктеп турар кызыгаар заставазынга сургакчылап чорааш, анаа дайынчы Милан Николаевич Балган-оолбиле таныжа берген мен. Чүнүн-даа мурнунда Тыва АССР-ден кызыгаар шериинге албан эрттирери-биле келдирткен дайынчылар мени сонуургадып турган. Шериг албаның төрээн республиказында эрттирип турар тыва кижилерниң бирээзи Милан болган.

Ол тараачын өг-бүлеге төрүттүнген. Ада-иези хөй чылдарның дургузунда мал малдап чораан. Авазы Светлана Арзылановна болганчок-ла аарый бээр апаарга, мал ажылындан үнүп алырын эмчилер сүмелээн. Өг-бүле каш чыл бурунгаар Каа-Хем районнун Бүрен-Бай-Хаак суурже көжүп келген. Олар маңаа өске ажылды кылып эгелээн. Ногаа өстүрер талазы-биле өг-бүле керээзинче шилчээн.

Хойжунуң чымыштыг ажыл-ижинге хөй күш үндүрүп ажылдап каапкан улуска баштайгы удаада берге-ле турган. Бодунуң уран мергежилин салгал дамчыдар чанчыл өг-бүлеге шагдан бээр тургустунган. Кырган-ачазы эки турачы Павел Окутович дайын чылдарында пулеметчик чорааның, шаннал макталдыын, оон ангыда «Бүрен» совхозтуң сураглыг хойжузу дээрзиниң дугайында Милан чоргаарал-биле хөөреп орар. Төрүүр 100 хойдан 110-даан ажыг хураганны камгалап ап, бодунун ынак ажылынга бүгү сеткил-сагыжы-биле бердинген чораан. Хойжунуң чымыштыг ажыл-ижиниң чажыттарын оглу Николай Павловичиге ол дамчыдып берген.

Милан база-ла бодунун кырган ачазындан хөйну өөренип алган. Тараачын күш-ажылга ынакшылды, мал-маган-биле ажылдаарынга, ону азыраарынга, аът мунуп шаварынга база-ла кырган ачазындан өөренип алган. Кызыгаарга шериг албаны эрттиреринге бо база-ла ажыктыг болган.

Өөредилге пунктузунга, а оон соонда заставага келген соонда анаа кандыг бергелер таваржып турганын Миландан сонуургап айтырымга, оон харыызы мени кайгатпаан. «Кандыг-даа бергелер турбады, шериг албанынга дадыгыышкынны аалымга-ла эртип алган кижи-ле болгай мен» — деп, ол чугаалады.

Милан чеди класска өөренип турда-ла, кызыгаар шериинге албан эрттирер бодал тыптып келген. Моон мурнунда кызыгаарга шериг албаны эрттиргеш келген улуг акыларындан ол хөйну билип ап, оларның чугаазын кончуг сонуургап дыңнаар турган. Милан чечен чогаал номчуурунга сонуургалдыг турган. Уссури хемге болган болуушкуннарның дугайында ол хөйну билир турган. 9-ку класска өөренип турган, шеригге келдиртиишкин комиссиязы эртип турган, кызыгаар шериинге албан эрттирер кылдыр чорударын Милан дилээн.

Ынчангаш оон күзели боттанганы ол. 1987 чылдың ноябрьда ол бодунун чаңгыс чер-чурттуглары-биле Приморск крайга өөредилге пунктузунга чедип келген. Өскен-төрээн чериниң чоруу хөнү чок турган. Ынчалза-даа ол бо черге дүрген чаңчыга берген.

Өөредилге пунктузунга хүннер билдиртпейн шуужуп эрте берген, кызыгаарга стажировка эртер үе чедип келген. Күрүне кызыгаарының камгалалынче эң баштай үнген хүнү Миланның сагыжынга бүгү назынында артып калыр. Ол шактарда оон чоргааралы улам киткен, албаны канчаар эки организастаза өкил деп айтырыглар ону бо-ла дүвүредип келир турган. Моон мурнунда билип алган түүлдери кончуг-ла ажыктыг болган. Анаа дайынчы Балган-оолдуң карааның көскүзүн база хайгааралчалын ынчан албан эрттирген нарядтың удуртукчузу застава начальниги мактап, илеткээн.

Өөредилге пунктузунга өөредилге эртип турган, «кызыгаар үрекчилери» кылдыр өөредилге эртип турган кижилерни тудуп алганы Миланның сагыжынга артып каар. Аныяк кызыгааржыларны өөредилге соонда хуваар мандат комиссиязының хуралы. Миланга элээн каш айтырыгларны салган. Ынчан эң-не солун чүве: «Тываңны сагынмайн тур бе?» — деп, комиссия даргазы айтырыг сала кааптарын Милан кажан-даа бодавайн чораан. Бо сөстер чүнү чугаалап турарыл деп чүвени ол ындыг дораан кайын билиптер ийик. Хамык чүве сөөлүнде билдинип келген: «Өскен-төрээн чериче база катап хап олурар болган-дыр сен ийин» деп, анаа чугаалаан чүве-дир.

Ылап-ла шын чоор бе, азы соора дыңнааным ол бе деп Милан коридорга үнүп келгеш, кезек боданып тургулаан. Оларны база-ла Тываже чорудар деп турарын чаңгыс чер-чурттугларындан билип кааш, ынчан оон сагыжы оожургаан. Тыва болгаш моол дылдан очулдурар очулдурукчулар кылдыр дээре дээн беш кызыгааржыны бистиң отрядче чоруткан. База катап орукче аттаныр үнүпкен, өскен-төрээн чери сагыжындан кайын ыраар, ынчалза-даа Миланның сагыжында өөредилге эткен чериге албан эрттирзе эки хире болган, дужаалдан эртер арга бар эвес, а ону күүседир апаар.

Өскен-төрээн чериге чедир барык-ла неделя хире чоруп келген. Орукка чоруп олургаш, үүнү бодавады дээр. Шеригге келдиртир мурнуу чарыында кудазыч эрттирген ынак кадайы Лена карааңга көстүп каап турган. Олар школага кады өөренип чораан болгаш, бичезинден тура-ла бот-боттарын эки билчир чораан. Мырынай чаа төрүттүнген кызы Тайганазы кайы хире мандын чыдыр ирги аныяк авазын түретпейн тур ирги бе, дээн бодалдар оон сеткил-сагыжындан ыравайн чораан. Бодумнуң бүгү төрелдерим көре бээр мен деп, Милан идегеп-даа, бүзүрелдаа чораан. Оон ол күзели боттанган-даа.

Авазы, ачазы, кадайы бичии кызы-биле база акызы анаа ужурашкаш барган. Ол чоруткан соонда кандыг өскерилгелер болганының дугайында Милан дыка-ла хөйну билип алган. Ынчалза-даа бодун болгаш төрээн кижилериниң, а ылангыя кырган ачазының адын сыкпазын ачазының чагып сөглээни оон сеткилсагыжындан ыравас. Милан ада-иезиниң чагыынга шынчы болуп, шериг албанын ак сеткилдиг күүседип турар.

Ол шериг албанын эки эрттирип турар. Ол кызыгаар заставазының дээре дээн солдаттарының бирээзи, дайынчы шылгаралдың бүгү демдектери-биле шаңнаткан. Кызыгаар заставазының начальниги политикитиг кезек талазы-биле оралакчызы офицер Н. Ермаков анаа дайынчы М. Н. Балган-оолга мындыг характеристиканы берген: «Балган-оол ышкаш солдаттар турда, бистиң кызыгаарывыс күштүг. Бирээде, ол чок дээн хайгааракчы, кызыгаарда байдалда бүгү-ле өскерилгелерни бо-ла эскерип каар, исчизи база кончуг, бүгү талазы-биле мастер. Поварлап, трактористеп, дизелистеп, аттыг шериг-даа бооп шыдаар. Бодунун эштеринге дузааргаа, сагыш човангыры — оон кол-ла эки талалары. Тус черниң чурттакчыларыбиле ажыл чорударынга улуг дузаны чедирип турар. Чуруп, бижип турда, мырынай магалыг. Көскү агитация шимээринге идепкейлиг киржип, интернационалчы кижизидилге талазы-биле дыка хөй хемчеглерни чорудуп келген. Чижээ, Тываның төөгүзүнүң, тус черниң чурттакчыларының аажы-чаңының болгаш чанчылдарының дугайында оон кылган беседазын улуг сонуургал-биле дыңнаан».

Комсомол организациязының секретары сержант Н. Михайловтун Миланга берген характеристиказындан каш одуруглар: «Оон-биле албан эрттиреринге бүзүрелдиг болур сен. Көдээ эр болгаш, бичезинден тура-ла бергелерге торулбас, ажылдаарынга ынак, аът мунуп турда, кара кайгамчык. Комсомолчу эвес-даа болза, ол хөй-ниити амыдыралындан чыдып калбайн турар, хана солунуң редактору. Кайы-даа уеде эжиинге дуза кадыптар боорга, ону коллективте хүндүлээр».

Эш-өөрүнүң болгаш заставаның командылалының хүндүткелин Милан бодунун кызымак ажыл-ижи-биле чедип алган. Шериг албанынга чедип алган бедик көргүзүглери дээш «Кызыгаар шериниң тергиини» деп хөрек демдээниң 1 чергези-биле ону шаңнаар кылдыр киирген, а чоокта чаа ол аалынга кыска хуусаалыг шөлээлеп чорааш келген. Дөргүл-төрелинге кымга-даа дыңнатпайн, Май 1-ниң бүдүүзүнде шөлээлеп чеде бергени оон төрелдерин кайгадыпкан. Чаа дүжүттүк ногаазын тарып олуртурунга Милан ада-иезинге дузалашкан. Шериг албанын прапорщик дужаалдыг ам-даа уламчылаарының дугайында шыгыы чугааны ол дөргүл-төрели-биле база дугурушкан. Бо айтырыг черле шиитпирлеттине бээр боор.

Бодунун албан эрттирип турар заставазын анаа дайынчы Балган-оол бодунун ийиги бажыңы кылдыр санап чоруур. Шериг албанының хуусаазының-даа, национальының-даа талазы-биле кызыгааржыларының аразында ылгажыр чүве чок. Бүгү-ле чүвени найыралдыг өг-бүленің кежигүннери дег, бир демниг кылып турар. Өскээр канчаар-даа булганыр арга чок.

Милан-биле беседавыстың төнчүзүнде бир сонуургап айтырган чүвем мыңдыг. Кызыгаар камгалалының албан эрттирип турганы, бодунун чаңгыс чер-чурттугларынга ол баштай канчап ужуражы бергенил? «Ында чүү боор — деп, Милан харыылап кагды.— Хамааты-ларны кызыгаар эрттирер талазы-биле албан эрттирип турдувус. Тыва пассажирлер мени көрүп кааш, кайгап каан ийик. Чамдыктары мынча дээн: «Аал-оранында чүве дег албан эрттирип турар аас-кежиктиг кижи-дир сен». Шынап-ла, харын Милан бодун аас-кежиктиг кижи мен деп санап чоруур. Оон ажылдаары-даа кончуг кижи.

Капитан Н. ГОНЧАРОВ.

ЧУРУКТА: анаа дайынчылар Седип Куулар биле Олег Шагаров. Кайызы-даа кызыгааржылар. Кызыл хоорай чурттуг. Олар боттарының албан-хүлээлгезин ак сеткилдиг күүседип келген. Командылалдың шаңналы-биле демдеглеткеннер.

Хоойлунуң негелдези ындыг

«КАДАГААТЫ» ЧЕТКЕШ КЕЛГЕН

Бо таварылга эрткен чылдың июль айның 25-тиң дүнезинде болган. Өвүр районнуң чурттакчызы Б. Б. Саая баштаан кемниг бөлүк Саглы суурнуң чоогунга ССРЭ-ниң Күрүне кызыгаарын үрээн. Каранғы дүнүң ажыглап алгаш, Б. Б. Саая болгаш оон сүлчээчилери Х. О. Монгуш биле Я. Х. Монгуш олар Моол Арат Республиканың девискээринче 24 километр ханылап кире бергеннер. «Ялалт» күрүне ажыл-агыйының база МАР-ның хамаатызы У. Хашжавтың 32 аңдын Убса-Нур аймактың Сагиль сумузунун Хар-Усны-Кол деп черинден сүрүп алгаш барганнар. Оларның чээрбизин аалынче кежирип алганнар.

Б. Б. Саяның бөлүү чеже-даа кажарлап турза, кемхерек үүлгедиишкини ажыттынган. Совет кызыгааржылар моол өөрү-биле кады кызыгаар үрээнинің база мал оорлааныының фактызын шалыпкын тодараткан. Үүлгедикчилерни оон соонда немей сойгалаарынга бистиң кызыгаар чоогунун чурттакчылары идепкейлиг дузалашкан.

Кызыгаар үрекчилери өчүк берип тургаш, баштай кызыгаарны чүгле чаңгыс сорулгалыг — тарбаганнаар дээш эрте берген бис деп турганнар. Олар бооларап чораан, Я. Х. Монгуштуу — «ТОЗ-8» дээр «сыгыр октуг». Фактыларның ыыдыышкынынга шыдашпайн, чүгле сөөлүнде кээп олар кол-ла сорулгавыс аът мал оорлаары болгаш оларны Тыва иштинге садары турган деп өчүүр ужурга таварышканнар. 20 аъттың чүгле алдызын тывар аргалыг болган, 14-ү амга чедир чок. Оон кырынга оорлар база бир кемниг херекти үүлгеткеннер: Моол девискээринге кулун боолап каанкнар, чүге дээрге ол оорларга шаптыктап турган.

Бир онзагай чүүл: кызыгаар үрээн кижилер үжелээ оон мурнунда-даа хоойлу-дүрүм камгалаар органнар-биле «таныш» болганнар. Б. Б. Саая оор херек дээш шиитирип чораан. Оон база оорланган. 1986 чылдың январь 25-те херектің материалдарын «Кызыл тук» совхозта эш хуу судунче шилчиткеш ону соксаткан турган, ол ук ажыл-агыйга хой кадарып турган кижи-дир. Барыын-Хемчик чурттуглар Х. О. биле Я. Х. Монгуштар база кеземче хереэнге опаажып чорааннар. Ынчангаш чээрби сес харлыг Яков Монгуш-даа, «Шекпээр» совхозтуң сарлыкчызы Х. Монгуш-даа хоойлу-дүрүм-биле «эптережир» кижилер болган-дыр.

Совет-моол кызыгаарны чүге үрей бергенил, кым аңаа буруулугул — бодап көрээл даан. Кызыгаар эрте бергенинге, азы өске сөстербиле чугаалаар болза, оларның эрте бергенинге кызыгааржылар база буруулуг-ла харын, ынчалза-даа...

Бистиң кызыгаарывыстың быжыг болуру оон чоогунда бүгү чурттакчыларның поолитиктиг серемчилелдиинден, «ССРЭ-ниң Күрүне кызыгаарының дугайында» 1982 чылдың ноябрь 24-теги ССРЭ Хоойлузуп шын билиринден база күүседириинден улуу-биле хамааржыр. Хоойлунуң 39-ку үүлүнде ССРЭ-ниң Күрүне кызыгаарын үреп болбазын хандырар талазы-биле күрүне органнарының, хөй-ниити организацияларының, албан-дужаалдыг кижилериниң хүлээлгелериниң дугайын дорт айтып турар.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1983 чылда-ла үндүрген доктаалында кызыгаар дугаар карантин дилиндектерин тургузарын, аңаа чогуур дериглерни кылырын кызыгаар чоогунун ажыл-агый удуртукчуларынга дааскан турган. Ынчалзажок ук доктаалды күүседир талазы-биле хөй-хөй удуртукчулар кыймыш безин дивээн.

Б. Б. Саяның болгаш оон сүлчээчилериниң эртип кире бергени участогун харыылап турар кызыгаар заставазының начальниги мынча деп орар: карантин дилиндээн, херимнерни кылыр талазыбиле Саглы көдээ Совединиң күүскомунун даргазынга, «Кызыл тук» совхозтуң директорунга каш-даа катап чугаалаан мен. Ынчаныыже ол удуртукчулар ажыл чорударынга херек акша-хөренги чок-тур дээн...

А. ЛАТОВ.

ЧУРУКТА: анаа дайынчылар Орлан Тартан-оол биле Базыр Ооржак кызыгаарга боттарын эки чолаачылар, специалистер кылдыр көргүскен. Оларга быжыглаан техника дүвүрээзиниң медээзин ёзугаар дораан-на чоруптарынга белен. Оларны командылал чери чаңгыс эвес удаа шаңнап мактап келген.

ЧОРГААРААР МЕН

Ортумак школа дооскан соонда эң-не аас-кежиктиг хүнүн чүл, деп менден айтырар болза, шеригже келдирткен хүнүм деп саат чокка харыылаар ийик мен. Забайкальеге кызыгаар шериинге шериг албаны эрттирер дээн мээн күзелим бүткен.

Бодум Украинага өскен-төрээн кижи мен. Ада-ием, кады ажылдап чораан эш-өөрүм, душтуум кыс-даа ында чурттап турар. Оларны бо-ла чоктай бээр мен. Ынчалзадаа мээн бөгүнгү эштерим Игорь Дерий, Павел Широких, Сергей Серетюков, Вячеслав Кошкин, Владимир Кленин, Андрей Базыкин, Виктор Быканов, Василий Белорус олар мени черле кударатпастар-дыр. Чамдыкта баштак чугаалары-биле, а чамдыкта эргим сөзү-биле болгаш арга-сүмези-биле-даа мени чалгаарадырлар эвес.

Бир катап даалга күүседип чорумда Сергей Серетюков кончуг-ла дузалаан. Хамаатыларны болгаш транспортту кызыгаар эрттирер нарядтың удуртукчузу ол турган чүве. Ол менээ улуг дуза болган. Ээлчеглиг нарядче үнүптүм. Кызыгаар дамчыштыр эрттирип, болбас соок чепсек бир машинада бар болганын Сергей-биле эскерип каан бис. Ол-ла хүн застава начальнигинин оралакчызы лейтенант И. Северцев бөлүк шериглер мурнунга аас шаңналы берген. Оон соонда өөрүвүс оолдар биске байыр чедирген. Сергейниң ынчан аас шаңналын дагын катап алганы ол, а менээ эң баштайгы дайынчы шылгалда болган.

Застава чалгаарап турар чай кайда боор. Шериг албанын эрттирип-даа билир бис, мага хандыр дыштанып-даа ап билир бис. ВЛКСМ комитединиң секретары ефрейтор С. Виноградовтун дугайында макталдыг сөстер чугаалавайн барып шыдавас мен. Оон билдилиг удуртулгазы-биле комсомол активи бодунун хүрээлениң улам сырый каттыштырып, культура-массалыг хемчеглерни идепкейлиг чорудуп турар. «Бистер — ленинчилер бис» деп чурук тырттырар бөлүмнер, дыштаныр хүннүн лекторийи бисте ажылдап турар. Застававыста ыры-хөгжүм ансамбливис база бар. Дыштанылга кежээлеринге болгаш хар харлаан кижилериниң хүннеринге ол бо-ла киржи берген турар.

Кызыгаар шериинде, харын-даа офицер С. Мовсесяның командылап турары заставада албан эрттирип турарымга дыка-ла өөрүп чоруур мен.

Биче сержант Ю. БАЛАН. Салбыр командири.

ЭШ-ӨӨРҮНГЕ ҮЛЕГЕРЛИГ

Контролёр албанынга хандыкшыл бээр болза, өске кандыг-даа ажыл кылырынга чөпшээрешпейн баар сен деп, кады шериг албаны эрттирип турар дыка хөй өөрүм чугаалаар чүве. Ол шынап-ла, чидыг. Эки контролёр кижи чүгле кызыгаар албанының мастери болурундан ангыда, бир-ле эки чүвезинге өөренип ап болур дагдыныкчы болур. Улуг сержант П. Криницын ындыгларга хамааржыр кижи. Петр күрүне кызыгаары үрээн кижини туткан, контрабанда бөлүүн чежени-даа илереткен. Шериг албанынга чедип алган бедик көргүзүглери дээш ол командылал черинден чаңгыс эвес удаа шаңнаттырган. «Кызыгаар шериниң тергиини» хөрек демдээниң 1 болгаш 2 чергези, Моол Арат Республиканың «Өөредилгениң тергиини», «МАР-ның кызыгаар шериниң тергиини» деп демдектери оон хөрээн каастап чоруур.

Биче сержант Г. КОНДРАТЬЕВ. ВЛКСМ комитеттиң секретары.

Кызыгаар үрекчизиниң бодап алганы дыка бөдүүн болгаш оон-биле кады кедергей шолук болган. Дүне када ол медээ бээр системаже кедеп эрте бергеш, ховушөлдерде ажылдап турар ук чер чурттакчыларын эрттирер эжик чоогунга чаштына берген. Дан хаалагалак турда, совхозтун инектерин саар саанчылар машиналыг эртер дээрзин үрекчи билир.

Баштай бүгү-ле чүве оон планын ёзугаар болуп турган. Машина келген. Кызыгаар наряды эрттирилге чурумун боттандыра берген. Каранғыны ажыглап алгаш, үрекчи хаалгалап эртерин оралдашкан. Оон хөлегезин бир кызыгааржы көрүп каан. Азы сагыш бе?

Кызыгааржыларның сезиин машина чолаачызы эки тура улусчу дружинаның кежигүнү А. Киселев бадыткаан.

Серемчилел—кызыгаарга камгалал

ИЙИГИ ОДУРУГНУҢ ДАЙЫНЧЫЛАРЫ

Александр Семенович машиназының чырыын ол кижиниң уунче үглапкан. Хенертен чырыкка көстүп келгеш, оозу бир ийинче дап берген. Ынчалза-даа ону ында кызыгааржылар шагда-ла манап турган.

* * *

Демир-орук станциязының ажылчыны Н. К. Мишутинаның кончуг серемчилиг болганындан кызыгаар үрээн ийи кижи туттурган.

Демир-орук чалын дуургаар кызыгаарже угландыр базып орган кижилериниң Нина Константиновнага каразынчыы сүргей болган. Орукта үрелген чүве бар-чогун хынаан хевирлиг ол-бо черлерге тура дужуп каап, бир-ле чүвени кулак салып дыңнаалап, шактарын көргүлеп чоруур улус болуп-тур. Караа көскү ажылчын хенертен мындыг үүлдү бодай тыртып каан: ам дораан-на кызыгаар ындынче чүүк сөөртүр поезд эртер болгай. Демир-орукчулар кылдыр кеттинип алган ол кижилер ону күрүне кызыгаарын кежеринге ажыглаар чадавас хире.

Заставаже долгааш, бодунун каразыларын чугаалаарынга хөй үе хереглеттинмээн. Он беш минута хире болганда кызыгаар үрекчилери — «демир-орукчуларны» шериглер тудуп алган.

С. НИКОЛАЕВ.

Редакцияга келген чагаа

ТЕХНИКАГА ХАНДЫКШЫЛ

Бистин полтавчы коллектививиске эрес, хөглүг украин эр Виктор Мороз келгенден бээр ам чыл ажып бар чыдыр. Албанын кедергей эки эрттирип турар, канчаар-даа аажок дузааргак болгаш, Мороз эш-өөрүнүн хүндүткелин дораан чаалап апкан болгай, а хөй-ниити ажылынга база бодун көргүзе берген: шынчы, принципиалдыг комсомолчу.

Кижиниң сонуургаар чүвези кол нуруузунда оон ажылы эвес болур-ла чүве болгай. А чолаачы Мороз дугайында шуут-ла дидими-биле чугаалап болур: аңаа дайынчының ынак чүвези чүгле ажылы азы техника, ол дээнде өлүр, баарын-даа билбес! Дүвүрээзин болганда аттаныптар бөлүк оон машиназы үрелик болганындан саадаан деп чүве кажан-даа болуп көрбээн. Техникага ынак болуру дээрге-ле ону ол-бо деп мактап, магадаары эвес, бичиинле чай үнер болза ол машиназын аштаан-чүлгээн, үзээнчагган турар кижи. Чок болза, эжиинин машиназынын чанында барган, дузалашкан турар болгай. Машинанын оозу-моозу «эңмектиг» дээрзин ол оон ажылдап турар даажындан-на билип каар дээр болза база-ла часпас бис.

Виктор Мороз — бодунун ажылының мастери. Кызыгааржының кызыман ажылы, албаны «КЗабПО-нуң (Забайкальеним Кызыл туктуг кызыгаар округу) эк эки чолаачызы» демдек-биле, «Кызыгаар шериглериниң тергиини» демдектиң ийиги чергези-биле демделеттинген.

Бистиң застававыска хамааржыр черлерниң оруктарын аңаа дайынчы беш салаазы-биле демей билир. Бо кызыгааржыларны дүне-хүндүс-даа, каяа-даа чедирип кааптарынга белен.

Сержант О. РЕМЕЙКИС.

СЭНГЭЛДИҢ АЯЛГАЛАРЫ

МАР-ның Баян-Өлгий аймааның Сэнгэл сумузу—чиигине бурун, чиге, уран чурумалдыг тыва дылдың болгаш аялганың кадагалаттынып арткан хөй эвес черлериниң бирээзи. Ол—Буура, Калдарак, Максыр, Сербей, Өнүрчап, Тайбын, Кыс ышкаш уран-мерген тоолчуларның, йөрээлчилерниң, ыраажыларның, ёзулуг-ла тыва чаңчыл-сүзүктериң төрээн чурту. Үстүнде адааның кайгамчык кижилериң чамдыктары-биле бо чылдың апрель 23—25 хүннеринде Мугур-Аксынга таныштым. Оларже ха-дунма ёзузу-биле чагаа бижип, амы-хууда дилээним ёзугаар Көжээлиг суурда чурттап турар, Тос-Кириш сөөктүг (аймактыг—С. М.) Анай оглу Өнүрчап-ага менче элээн каш чечен домактарны, йөрээлдерни, улустуң ырларын болгаш бодунуң Мугур-Аксынга чораан бижээн шүлүүн чорудып берген. Үк шүлүктү болгаш сарлык кадарчызы кыс—Ойун Чечектиң бодунуң холу-биле бижээнин ёзугаар Сэнгэл тываларының бир ырын «Шынның» номчукчуларынга таныштырайн.

Салчак МОЛДУРГА.

Тос-Кириш сөөктүг,
Анай оглу Өнүрчап-ага,
Сэнгэлде күражылагыйның 4 дугаар бригадазында күш-ажылдың хоочуну, шүлүкчү:

МУГУР-АКСЫНДА ИЗИМ КАЛДЫ

Сэнгэлден Бай-Оваа
кыйгыржым,
Челенен хол сунза, чеде
бээр...
Малы, эдиг бажын ашкан,
бай
«Малчында» төрелдеп
келдивис.
Мөкүлчек ак бөөдей дег
таскыл —
Мөнгүн-Хайыракан ол
иргин.
Мугур хемниң аксын
ээлээн
Мукулчак ак өргээге
дүштүм.
Алдан ашкан хар
назынымда
Алдын довураанар кээп
бастым.
Буурул чаагай чер-
чуртунарда
Будум изин таңмалап
кагдым.
Ада болган Мөнгүн-
Таңдынан,
Ава болган Мугур-
Аксынан
Амы-тын, хин, ханывыс
тудуш
Ача, төрел эш-өөрнү
тыптым.
Мөңгүн, Сэнгэл Хайыраканнар
Мөңгеде чырып,
хереллдезин!
Ха-дуңма чонувус
кеззеде
Калбы чечек дег, бүрү
тыртсын!

Ойун ЧЕЧЕК — 1990 ыдыктыг Ак аът чылының Шагаа хүнүнде өгленген, Сэнгэлдиң Үстүү-Хөрлээтиде сарлык кадарчызы кыс:

ХОНГОР-ОЙ

Чеден четкен чылгымның
Челези кайда, Хонгор-ой?
Чеди кожуун чуртумнуң
Чайлаа кайда, Хонгор-ой?
Алдан четкен чылгымның
Алызы кайда, Хонгор-ой?
Алды кожуун чуртумнуң
Чайлаа кайда, Хонгор-ой?
Бежен четкен чылгымның
Бээзи кайда Хонгор-ой?
Беш кожуун чуртумнуң
Чайлаа кайда, Хонгор-ой?

КОЖАЛАР

Рассказ

Данил биле Дандар Элгес унунда эң эки эжишкилер. Ол ийи ирей бирээзи орус, өскези тыва-даа болза, чангыс хойнуң эъдин денге үлежир, чангыс шоодай картошканы кады чижир кожалар чораан. Олар чылдың-на каш инектериге сигенни Талдыг-Оймактан демнежип кезер турганнар. Чай сооксумаар, кандаашкыныг бол, кара суг эрии оймактың сигени чаагай үнген болган; ону кезип хүнээш, чанар дей бергеннер...

— Данил, мээн оглумнуң оглу Орлан Красноярскиже өөренир дээн кижи, ону даарта мотоциклиг-биле Кызылга чедирип каан болзуңза аа? — деп, Дандары мындыг болган.

— Ынчанмайн канчаар. Ол дугайында өске кандыг чугаа турар боор — дивишаан, Данил уламчылаан. — Ажык мотоциклге аныяктарың «арын карара бээр дижир» улус болдур ийин. Кожавыста күдээм Сергейниң «Жигулизинге» чедиртип каар мен. Сагыш човава, Дандар.

— Сергей чоп чоокку хонуктарда көзүлбеди? —деп, Дандар сонуургаан.

— Саян ашкаш, сураг барды-ла — дээш, Данил мурнай базыпкан. А Дандар эжиниң соондан таакпылавышаан чоруп орган.

Суурга кээрге, Данил биле Сергейниң бажыңнарының чанында машина-балгат эңдерик болган.

— Үүү болуп турар чоор?— дивишаан, Данил бажыңынче далажыпкан.

Данилди көрүп кааш, Марфа үгбай алгы-кышкы, ыы-сыы-биле келген:

— Данилушка, кая чоруур кижи сен? Хай-халап болду! Оо, бурган, бо үүү деп үвеел? Ачы-дуңан авыралда! Дезип чоруурлары олдур!

— Кымнар, үүдеп дезери ол?

— Сергей бистиң Любушкавысты ажы-төлү-биле алгаш чоруурулу ол-дур, Данил! Хамык эт-севин, ыяш-дажын безин үүдүрүп алдылар. Хаваннарын, кажаахораа, бажың-балгадын садыпкан-дыр!

— Кымдан, үүдеп дезерлери ол? Чаа-дайын, өрт-халап үнген үүве бе?! — деп, Данил кылынтанган.

— Өрттедип өлүрүп эгелээн, ажы-төлге айыылдыг дижирлер-дир — дээш, Марфа ыглавышаан; — Дескен улус Ермаковск, Танзыбей... ынчаар эңдерик-тир, караам-биле көрдум деп, Сергей чугаалады — дээш.

— Дескен улус! Дескен улус канчап үш-дөрт «КамАЗ» шыгырт кылдыр үүдүртүнүп алыр үвеел? Өрттедип де! Кайда үүү өрттенип тур, караан хере көрем? —дээш, Данил кады-кыраанынче удур баскан.

Дандар оларның аразын үзе кирбишаан, «Мындаа электри тогунга өрттенген бажыңны ынчап турлар болгаян. А хулиганнаашкын, кем-керек үүлгедии бар харын. Ону орус чонну үндүр сывырын эгелээн дээри окта болур деп бе?» дээш, улуг тынган.

— Бис-ле билбезивис, а соңгаар — төп черлериниң солун, сеткүүлү бо бүгүнү чарлап бижип турарлар дээр-дир — деп, Марфа ишкиринген.

— Бистер мында согурлар бис бе? Бис үүге үүнүдаа билбес бис? Бистер билбес, а олар Саян, Сибирь кежир көрүп турар мындыг ышкажыл! Ынак сөзүң үүү ийик мон, Дандар! Аа сактып келдим. Хош! Хоозун хөлээзин-дир, Мелегей эвес мен. Үүү болуп турарын билир мен. «Дезип келдивис» — дээрге-ле дываажан орааныңның хаалгазын ажыдып бербес-тир ийин. Ында база угаанныглар эңдерик. Олбук-кудус чаткан орансава кайда боор! Амыдырал — аактыг, Сергей кайыл?

Дандар ирей Данилди оожургадыр бодааш, оон чанынга келген. Данил бир эрниң холунда дулгүүриг ушта соккаш, чугаалаан:

— Бо бажың — мээнин. Ону мээн калган адам, бо Дандар база мээн-биле кады туткан үүве. Ону менден өске кым-даа сатпас. Ынчанганда бажың садып алыр мен деп сертевенер. Сергей, акшаны эззинге эгидип бер. Борта кедизинде мээн ажытөлүм чурттаарлар —дээш, ыглап турган уруу Любаның чанында ийи бичии оолдарның бажын Данил суйбаан.

— Ындыг-дыр. Силериниңбиле болгаян. «Жигули» база гаражка турзун. Келгеш сайгарар мен — деп, Сергей шиитпирлиг чугаалаан.

— Ол база мээнин. Ону мөнгө фронтучу дээш сатканы — дээш, «дулгүүрүн бер» дээнзиг, Данил калбак адыжын Сергейже сунган.

— Ачай, канчап бардыы? — дээш, Люба карактарының чажын кургады чоткан.

— Чоор сен, Люба. Оожургай бээр он. Бо черге сөөк салыр, моон адырылбас дээн кырган-дыр ийин— деп, черин тепсеп кылынтангаш, Сергей машина дулгүүрүн катыңга адырып берген.

Данил эжи Дандарже айыткаш, сөглээн:

— Боларның база мээн өгбелериң бо черде. Моон адырылбас бис. Дазылывыс мында. Бо черни чектеп тепсевенер, бо база — Россияның чери. Силер бистен деспенер.

— Дезип эвес, а көжүп турар улус-тур бис ийин — деп, Сергей эпчоксуйуп чугаалааш, өөрүче долгандыр көрген.

Чарлыышкын дыка ыысылыг болган. Эң ылаңгыя Любага. Машиналар чоруптарга бичии оолдар безин ыглажыпкаш: — Кырган-авай, кырган-ачай! — деп, каш-даа катап кышкырганнар. Кожалар Данил, Дандар болгаш Марфа, Маңмаа ол дүне удуваанар.

* * *

Кожалар кажангызындандаа артык найыралдажып, удур-дедир деткиккип эгелээннер. Ылап-ла найыралдың күжү берге үеде билдинерин бо кырганнардан көрүп болур турган.

Сергейлерден кандыг-даа медээ чок. Та кайда, үүү деп суурда азы коорайда доктаап, догунналаан улус? Сураг, үүү-даа билдинмес.

Марфа мунгарап, сөс кадында-ла Данилди чектеп, харын-даа уругларын дилеп соңгаар чоруурун сүмелеп келген.

Данил ирей Сергей биле Любаның бажының чартык ай эөлеп келген. Чамдыкта ол уруу-күдээзин, оларның ийи оглун сактып, чарлып тура изитленипкенин боданыр-даа турган. Бир-ле хүн элдеп чүве, Люба оолдарын элдертипкей,эт-сеп-даа чок, чорумал машина кабиназында олурупкан келген. Марфа, Маңмааның маннайы кыптыгып-ла үнген. Өөрүп, хөглээн кижилериниң айтырыгларынга Любаның дараазында харыызы бодандырыглыг болган:

— Оолдарывыс бөөр тыртылардар болду. Боттарывыс база аная улуг-ла таарышпадывыс. Сергей? Сергей бо дүне эт-севи-биле чедип кээр. Чырык хүндүс чедип кээрге, кожаларга эпчок ыйнаан.

— Күжүр уруумну, ам кай-даа барба — дээш, Марфа караан чоткулаан.

— Бистиинге бараалы, кызым, чиг сүт быштаа кызып кагдым — деп, Маңмаа чугаазын дооспайн чорда, Данил ирей сөглээн:

— Каарган кас эдергеш, даванын доңурган чүве дээн. Амыдырал — аактыг, кызым. Аалыңга-ла олуруп көр. Ма, бажының дүлгүүрүн ап ал. Саттырбаанымна чаяан болду.

— Данил, сигении бөгүн сараттаар-дыр — дээш, Дандар эжниче көрген.

Ирейлер Талдыг-Оймакче базыпканнар. Суурнуң кудумчуда аскан радиозун олар кезек дыңнап тура, баштарын чайгаш, денге улуг тыңнаннар. Данил шоотканзыг, хикледи каттырган: — Кыраан назыда чуну дыңнап турарывыс ол, аа — деп айтырган.

— Ой та ... Оглум оглу өөренип кирип-ле алыр үүве болза, көрем — дээш, Дандар таакпылап эгелээн.

Ирейлер боданмышаан базып органнар.

Владимир СЕРЕН-ООЛ.

«ОТТАН ШУПТУ ӨРТТЕНГЕЙ ААН»

Мухаммедтиң бажыңында бүгү-ле үүве анаа-ла хей өрттенип турар апарган, аңаа кым-даа дуза кадып шыдавас болган...

Аджман чурттуг милиция сержантызы Мухаммед Мурад оон корткаш, холда боозун ышкыныр бадырыпкаш, ийи холун көдүрүп, дүжүп бээрден башка канчаар-даа аргазы чок. Оон бажыңында чоорган, идик-хеп хеннертен чидиг кызыл чалбыыш боор кыва-ла бээр чиктиг болган. Бир-ле катап харын кадайының кедип турган юбказы кыва берген... Өрт март 7-ден эгелээн, оон бээр-ле хүнүнүне хып турар болу берген, а чамдыкта бир хүн элээн каш удаа кывар. Ам ол бажында удуурда шугланыр, хеп кылдыр-даа кедер үүве чок!

Кыйгыртырга өрт камгалалының улустары 12 катап келген, бажың чанында тускай таңнылды база тургускан. Өг-бүленің 18 кежигүнүн өрт-биле демнеежириниң дүрүмнеринге өөреткен болгаш өрт өжүрер херекселдербиле хандырган. Өрээлдер бүрүзүнде суглуг улуг сакыңнарны болгаш коча-лдарны белен тургускулап каан. Олар шуптузу чаңгыс улуг кым-на мурнай кыва бээр өрээлче көже берген. ында ирги дээш, бот-боттарынче корга-корга, карак уштап көргүлеп каап, сынмарлажып чуоттап турарлар. Сержант боду шөлээлеп алгаш, хондур-хүнзедир дежурныйлап турган. «Аль-Халидж» солунга ол кандыг-ла-бир аза-бүктүн чемижи боор, черге кошкаанын, мага-бот сулараанының дугайында интервью берген.

Хамааты камгалалының офицерлери Али Маджид Мухаммед Мурадтың бажыңында үргүлчү-ле бот-өрттенишкин боор турар деп бадыткаан. «Меңи керек кырында көстүп турар үүлдерге даныр ужурлуг мен —деп, ол чугаалаан. — Ынчалза-даа өрттүн чылдагаанын специалистер безин билбес-тир. Мухаммед өскээр көже бергеш, бажының бистиң хайгаралывыска арттырып каар болза, экизи-ле ол». Айыыл чок чер эргелелиниң криминалистери «хамык ужур улус хой чурттап турарында боор» деп түшел үндүргеш, «чеди кыс дуңмаларын беш уруглары-биле катай оон үндүрер болза эки» деп санааннар.

Кыптыгып турар ол элдептиг өрттерни кожалары пат кайгап көрүп турарлар. Оон чажыдын кым-даа билбээн болгаш тыппаан. Ынчангаш ислам (мусульман шажын) кижизидикчи башкы ол өрттү каргыш-биле черле өжүрүп шыдавас, а ону үүгле техниктиг чепсек-херексел-биле өжүрүп болур деп санап турар.

Ол-ла янзы-бүрү тайылбырлардан Мухаммедтиң хөөнү калган, сеткили оожургаваан. Ол бажың туттугандан бээр үүгле 6 чыл болган. Ам канчаар, ынчалзадаа ону каар ужурга таварышкан. «Кегертир чалбыышталдыр хып-ла, бажыным! Азы кып-кызыл кыллыр чалбыышталыр сен бе?» —дээш, Мухаммед бажыңындан чарылган.

«ЭХО ПЛАНЕТЫ»-ӨЙ журналдан.

«Мындыг чурумалдар база чоруур». Т. ХЕРТЕКТИҢ фотоэтюду.

Тывыңарам

Дөңгүр-кара
Дөрт бурундуктут.

Бош даг артында
Койгун чыдыны.

Чалым хая шарт диди—
Чанагаш оол үне халыды.

Адыштаарга, адышка өй,
Ажыттарга хову сыңмас.

Челип-челип четтирбес,
Черже киргеш туттурбас.

Марианна ОНДАР.
Сүт-Хөл район, Алдан-Маадыр школазы.

КРОССВОРД

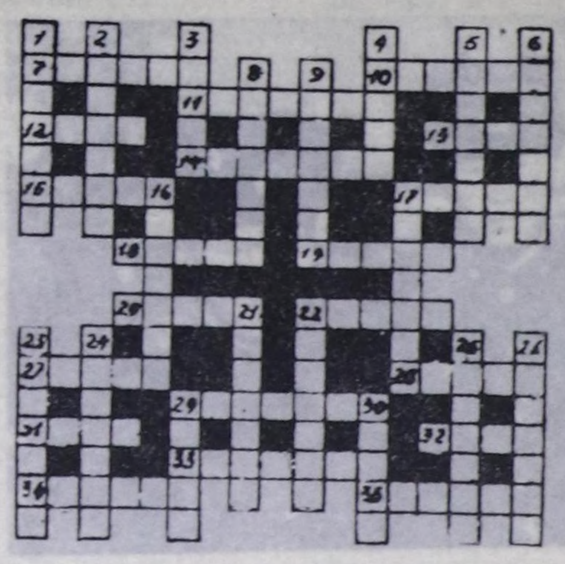

ДООРА ДУРГААР: 7. Курраг хову ортузунда үнүп чыдар кара суглуг чер. 10. Ю. Гагаринниң төрүттүнген хоорайы. 11. Чем, эм ескелээнинден тыптып кээр аарыг. 12. Азияда күрүне. 13. Аът дериниң бир кезээ. 14. Н. Гогольдуң шинзи. 15. Бүгү-эвилелдің пионер лагери. 17. Өжээн, маргылдаа. 18. Аң чыдыны, дунчу. 19. Казымал байлак. 20. Аяк-сава аймааның бирээзи. 22. Мөнгүн-Тайгада хем. 27. Аян, оймак. 28. Чемге ажыглаар үнүштер. 29. Өглуг чораш, чаасканнар арткан эр азы хереезжен кижи. 31. Дужаал, дилег. 32. Аңчы хаак. 33. АКШ-тың бир штады. 34. Бүгүдеге дыңнадыг. 35. Тыва национал чем аймаа.

УЗУН ДУРГААР: 1. Далай шериниң дээди эргези. 2. Өвүрде хем. 3. Тыва төрелбөлүк. 4. Бойдус, атмосфера. 5. С. Сарыг-оолдуң шүлүү. 6. Эвилелдешкен республика. 8. ССРЭ-ниң улус депутады, демократтыг партияның удуртукчуларының бирээзи. 9. Ока хемниң адыры. 16. Улустуң аас чогаалының бир хевири. 17. Диниин бир хевири. 21. Чыыш, улуг хурал. 22. Ыры кезээ. 23. Кедээ ишчи. 24. Ламаның эдилели. 25. Аът дериниң бир кезээ. 26. Мал кажаазы, чавыт бажыңчыгаш. 29. Тыва национал оюн. 30. Школачы болук.

Кроссвордту НИКОЛАЙ САЛЧАК тургускан.

Телевидение

АВГУСТ 25

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Бистиң садывыс. 9.05 Мультфильм. 9.25 Концерт. 10.10 «Номнар, салым-чолдар». О. Брэдбери. 10.55 «Партнер». Комерция медээчизи. 11.25 Режиссер Леонид Хейфец. 12.50 «Африка: 30 чыл болгаш». 13.20 Уругларга фильм. «Сагышка арткан чай». 1-2 сериялары. 15.30 «Дириг амыданнар оранында». 16.30 «Политиктиг диалогтар». «Байдал». 17.00 «Үнүштериң ужуралдары». Эртем-тайылбырлыг фильм. 4-кү сериязы. 17.30 Делегей панорамазы. 18.15 Чугула интервью. 18.25 «Шерлок Холмс биле доктор Ватсониуң ужуралдары». «Ой ийи үүс чыл эгелээн». 1-2 сериялары. 21.00 «Ye». 21.30 ССРЭ-ниң чазак чериниде. 21.40 «Аас-кежиктиг таварылга». Өг-бүле викториназы. 23.00 Медээлер. 23.15—01.10 «Дүн ортузунга чедир болгаш оон соонда».

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Мультфильм. 8.30 М. Джавахишвили — «Буруу чок Абдулла». Телешин. 9.35 «Бир эвес силериниң харынар...» 10.05 «ТВ TV дугайында». 11.00 Концерт. 11.45 Барымдаалыг фильмнер. 12.30 «Совет Россия». Видеоканал. 15.00 «Кады ажылдажылга. Видеоканал.

КЫЗЫЛДАН

20.00 РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң бирги секретары Г. Ч. Ширшиннин, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондарның, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржактың чугаазы.

МОСКВАДАН

21.00 «Ye». 21.30 Коллаж. 21.35—00.15 «Киносерпантин».

Кызылчыларның кичээнгейинге

Бо чылдың август 25-те эртенгиниң 10 шактан эгелеп хоорайның Октябрьская кудумчузунга болур чечектер, кат-чимис болгаш ногаа аймааның делгелгезинге келирин Кызыл хоорк үүском болгаш хереэженнер чөвүлели бүгү кызылчыларны чалап турар.

Чечек өстүреринге сонуургалдыг хамаатылар чечектер өстүрер дуржулгалыг кижилерден сүмени ап, «Ынак чечектерим дугайында чугаалап берейн» деп конкурска киржип, сонуургаар чечектериниң үрезиннерин болгаш өскедаа чүүлдерни садып ап болур. Конкурстуң тиилекчилеринге өртектиг белектерни тыпсыр.

Кадыкшыдылга гимнастиказын кылыр күзелдиглерни Кызылдың культура-спорт комплекизи чалап турар.

Кичээлдер Совет Тыванның 5 чылы аттыг стадионче кирер эжик чанынга ажык шөлге, а ол ышкаш № 9 школаның чанынга август 27-ден эгелеп эртенгиниң 7-ден 8 шакка чедир хүннүн-не болур.

КИНО

АВГУСТ 25-те

«НАЙЫРАЛ»: «Охота на единорога» 10.00, 12.00 17.30, 19.30 (узаткан), «А зори здесь тихие» (2 серилылг) С программой «На экране — Великая Отечественная» 14.00, Видеозал: «Оса» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 18.00, 20.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Юность Бемби» 9.00, 12.40, «Лично известен о Камо» 10.30, 14.10, «Бархан» 16.20, 18.00, «Бейбарс» (2 серилылг) 19.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Побег» 13.40, 17.40, «Лисы — Алески» 15.40, 19.40 шактарда.

«ВОСТОК»: «Большой талант» (ГДР) 14.00, 15.40, 17.20, 19.00 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Сто девятый идет без остановок» (Япония) 13.00, 15.00, 17.00 шактарда.

Аң-меңниң ажык хуралы

Тоол

Шылан ам. Эртенгиниң эртезинде, эрги шагның эгезинде-даа эвес, эртем-билиг элбек далай дег чалгаан, «хаан оглу хайтап», «таан оглу тастап» турар шаг турган үвеел иргин.

Арга-эзимниң хамык аңмени аъш-чем дугайында чугула айтырыгны шиитпирлээр дишиеш, улуг шуулган кылган иргин.

Амыдырала эде тургустунуушкун дугайында айтырыглар аң-меннин, дыңнанныр кулактарынга салгын аайы-биле чыт дег, шагда-ла тарап, нептерээн болгаш ан бүрүзү бодунуң бодалын илередип, саналаналын киирзин дишкеш, хуралт даргазы-даа сонгуваан барганнар.

— Че, дидим-дидим, эш-өөр! Кижилерден үлегер алыр ужурлуг бис. Оларда ажык-чар нептерээн, а бистер олар-биле чаңгыс агаар тыныр, чаңгыс чуртта өөүп, тергеп, амыдырап турар болганывыста, амыдыралда бар үүлдерни кижилер-биле денге үлежир ужурлуг бис, аа?— деп, калчан бажын суйбавышаан, Адыг ирей бодалын илереткен.

— Ындыызы ындыг-ла. Ынчалза-даа эзимниң каттооруу дээш, өске-даа чимис-үнүштери-биле колдады амыдырап чоруур силер, хамык кат-чимизиннерни, мөөгү, тооруунарны чижеп кижилерге «хунаадыпкаш», чүнү бодап турар силер, эштер?— дээш, шокар Пар аңнарже эргилдир көрген.

Кожазында пөш будуунга олурган Диин:

— Адыг иремнин-даа, Пар акымнын-даа чугаалап, бистер дээш сагыш човап турары шын-дыр. Бо чазын эзимнивис орттеткен тоянчы кижилерге өжүм ханмайн-дыр. Кончуг улуг тооруктар үнер пөштеривис кандыг-дыр. хөй кезин кара хөө. Чанагаш куу сыраларже шилчип, эгелээннер. Мээн хуумда саналым болза, тоянчы кижилер бистиң эзимивиске чилбиленип кээрге-ле, Адыг ирей биле Пар акый оларны каш сын ажыр, каш хем кежир сывырып турзун! Оон башка бо тоянчы кижилер тодар хырнын билбес, арыг агаарны бужартады — өрт-халап үндүрер, аң-меннн кырар, бойдусту камгалавас азалар-дыр. Амыр-менди чурттаарын күзезивиссе, демивис каттыштыраалынар!— дээш, Диин борбак кара карактары-биле ыыйбээр көргүлээн.

— Өрт үнген эзимче аалдарның мал-маганы чагдавастады. Шаанда болза, изиг-халыындан дескеш, эзим хөлегезинге тевээлеп чыткан мал-маганның эн кыдыында чытканын «шелип аптар» чораан мен — деп, кыргаң огбем хөөреп орда дыңнаан мен. А ам эзим хөлегезинге дыштаныр мал-маган кайда боор. Өртензиг, хуюксуг чыттан дезер апарганнар-дыр. Хамык буруу өрт үндүрүп турар кижилерде, оларны кезетпээже, тайбын чурттап шыдавас бис, өөнүктер — деп. Бөрү шын сеткилин илереткен.

Ол аразында хуралдаан аңнарның чугаазын дыңнап, чүү-ле болур ирги, кайызы сек үндүрүптер ирги дээн кордалдыг ужуп турган Кускун алгырган:

— Эш-өөрнүң саналы шын-дыр. Ынчалза-даа Бөрүнүң бир четпези бар. Ону эдип алырын саналдаар-дыр мен. Чүл дээрге Бөрү кодан хой көрүп каан болза, өйлей тудуп чиирин бодавас-тыр. Аргалыг болза, дөгерезин олурүп кааптарын кызыдар... Оон ол хой секке таварышкаш, бистер кускуннар, саасканнар төтпес-тир бис. Хей черге хайыраан «чем» үрелип төнер... Чамдык чижеп кижилер эзимниң байлаанче хол дээй бергенде, ёзулуг бөрүлер ышкаш-тырлар, Камхайыра-даа чок. Чүгле саваларын, шоодайларын катап-катап долдуруп алырын бодаарлар аан... — дээш, ол даъс кара чүгларын агаарга силгигилээн.

— Чүү-даа чүвеге кажар арга херек болдур ийин, мээн бодалым мындыг — дээш, кыскыл Дилги санал-оналды уламчылап, сагыш-сеткилин ажыткан. Бирээде, тоянчы, чилби кижилериниң олчазы болбас дээш, богүнден эгелеп өн-чүзүнүвүсү ескертирдир. Чижээлээрге, мээн кыскыл өөүм ногаан өөче шилчээн дижик. Чайгы үеде ногаан бойдус аразында кандыг-даа чижеп кижи мени тыппас болгай. Черле ынчаш, үе-шагның аайы-биле кештеривистиң өннерин солуп турзувусса чүл? —дээш, күжүр Дилги чаа «ажыдыышкынын» кылганынга менээргенгензиг, хой күскелиг хорумче карак уштап каан.

—«Мый-ыттың сагыжы таңды кырында» — деп кижилер чугаалажыр үүве дээн. Саян ол күзелин кажан-даа бүтпес күзел-дир. А мени бойдус чаяаган, чайын бора дүктүг, а кыжын ак дүктүг апаар амытан-дыр мен — деп, чыткан черге чудук кырынче үне халааш, арганын Ак койгуну чугаалаан.

Аң-меннин аъш-чем дугайында ажык хуралынга кижилериниң бойдуска, аң-менге хамаарылгазын шынгыызы-биле сайгарып, чугаалашканнар.

Чер кырынга чыыткылыг амыдырал дээш демисешпес амытан кайда боор. Үе-шагның байдалын көрүп тура, аң-мен-даа болза, боттарының санал-оналын солчуп, хуралдап турар дээрзинге оларның дылын билбес-даа болзумза, тоол аргазын ажыглааш, аң-меннин сагыш-сеткилин номчукчуларга бараалгадыр аас-кежиктиг болганым бо.

Монгуш ДОРЖУ.

667000 Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ карыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93 Кылдистер: ◆ партийни амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет түрүзүт — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлегер — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроулетөөр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа кылдаш — 3-39-03; 3-34-39; ◆ оюлга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейи баргада — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үвер Хемчээл 2 парлалга ямазы

Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садыының керектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиячы. Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчуу, бажың № 1.

Индекс 54241

Чагыг № 473.